

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет
Кафедра теорії та історії держави і права

БАГРІЙ Юрій Миколайович

**Правові системи сучасності: теоретико-прикладний аналіз./ Legal systems
of the present: theoretical and applied analysis**

спеціальність 081 – Право
освітньо-професійна програма – Право

випускна кваліфікаційна робота за освітнім ступенем «магістр»

Виконала студентка групи
ПРМ-22
Багрій Юрій Миколайович

Науковий керівник:
к.ю.н, доцент
Кравчук В.М.

Магістерську роботу допущено
до захисту:
«_____» _____ 2019 р.
Завідувач кафедри
_____ **М.В. Кравчук**

ТЕРНОПІЛЬ – 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СИМВОЛІВ, ОДИНИЦЬ, СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТИПОЛОГІЇ СУЧАСНИХ ПРАВОВИХ СИСТЕМ.....	9
1.1. Концептуальні основи типологізації правових систем сучасності.....	9
1.2. Еволюція правових систем світу: історико-порівняльний аспект.....	19
Висновки до розділу 1.....	30
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ СВІТУ.....	32
2.1. Романо-германська правова система як явище державно-правової дійсності.....	32
2.2. Сучасна англо-американська правова система: теоретико-прикладний аналіз.....	38
2.3. Релігійна та традиційна правові сім'ї як правова адаптація архаїчної соціальної регуляції.....	46
2.4. Основні аспекти розвитку правових систем змішаного типу.....	54
Висновки до розділу 2.....	59
РОЗДІЛ 3. ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПРАВОВИХ СИСТЕМ СУЧАСНОСТІ.....	61
3.1. Трансформація правових систем сучасності в умовах інформаційного суспільства та глобалізаційних процесів.....	61
3.2. Правова система України у контексті світових та регіональних викликів...69	69
Висновки до розділу 3.....	76
ВИСНОВКИ.....	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	81
ДОДАТКИ.....	94

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СИМВОЛІВ, ОДИНИЦЬ, СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ

англ. – англійська;

ЄС – Європейський Союз;

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини;

кв. км – квадратні кілометри;

КНДР – Кореїська Народно-Демократична Республіка;

КСУ – Конституційний Суд України;

лат. – латинська;

млрд. – мільярд (и);

н. е. – наша ера;

ОАЕ – Об'єднані Арабські Емірати;

ПАР – Південно-Африканська Республіка;

р. – рік;

ст. – століття;

США – Сполучені Штати Америки;

Угода – Угода про Асоціацію між Україною з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На сьогодні правову систему можна розглядати як унікальне явище, яке нерозривно пов'язане з історією суспільства, конкретної держави чи групи держав. Кожна із правових систем сучасності пройшла особливий шлях свого зародження та генезису, які відбувались під впливом специфіки розвитку суспільства та держави (групи держав), а також різноманітних політико-правових, соціально-культурних та ідеологічних процесів у них. Це, у свою чергу, призвело до того, що на даний момент у світі функціонує велика кількість правових систем, які мають характерні особливості та продовжують динамічно розвиватись. Спостерігається їхня взаємодія, запозичення джерел права, які призводять до трансформації правових систем сучасності та змін у їхніх складових.

Поряд із тим, зважаючи на ті глобалізаційні процеси та певні аспекти розвитку України, можна стверджувати, що наразі ми спостерігаємо той період, коли вітчизняна правова система має шанс пришвидшити свій розвиток, який може мати позитивний ефект на всі напрями життєдіяльності. Тому актуальність даної роботи обумовлена необхідністю на основі аналізу правових систем встановити, в якому напрямі вітчизняній правовій системі доцільно розвиватись, та як її взаємодія з іншими системами може на неї впливати.

Аналіз правових систем сучасності є темою, яка становить суттєвий інтерес для дослідження як у вітчизняних, так і у зарубіжних науковців. Зокрема її дослідженням займалися такі вчені, як С.Д. Гелей, С.Д. Гусарев, О.В. Зайчук, М.В. Захарова, В. Ісаков, М.С. Кельман, М.В. Кравчук, Д.В. Лук'янов, І.Ю. Настасяк, О.В. Петришин, І.В. Полатайко, Г.О. Саміло, О.О. Сидоренко, О.Ф. Скакун, Є.М. Трикоз, М.Г. Хаустова, Ю. Цветкова та багато ін. Проте, незважаючи на проведені численні дослідження, у науковій літературі існують різноманітні міркування стосовно визначення поняття «правова система». Досі відсутній єдиний підхід щодо їх типологізації (класифікації) та визначення критеріїв, на основі яких її слід здійснювати. Тож,

беручи до уваги складність досліджуваної проблематики, її важливість та актуальність як для сучасного суспільства, а також для подальшого розвитку України, виникає необхідність у її більш ґрунтовному опрацюванні та аналізі.

Мета і завдання дослідження зумовлені його актуальністю. *Метою* даної роботи є проведення комплексного теоретико-правового аналізу правових систем сучасності. Для реалізації зазначеної мети необхідно виконати наступні *завдання*:

- визначити основи типологізації правових систем сучасності;
- проаналізувати еволюцію правових систем у історико-порівняльному аспекті;
- охарактеризувати романо-германську правову систему як явище державно-правової дійсності;
- здійснити теоретико-прикладний аналіз сучасної англо-американської правової системи;
- розглянути релігійну та традиційну правові сім'ї як правову адаптацію архаїчної соціальної регуляції;
- виявити основні аспекти розвитку правових систем змішаного типу;
- дослідити трансформацію правових систем сучасності в умовах інформаційного суспільства та глобалізаційних процесів;
- провести аналіз правової системи України у контексті світових та регіональних викликів.

Об'єктом дослідження виступають суспільно-політичні відносини, що впливають на правові системи сучасності.

Предметом дослідження є особливості становлення та розвитку правових систем сучасності.

Методи дослідження. Під методом наукового дослідження переважно розуміють сукупність прийомів, способів та засобів збирання, обробки та аналізу інформації, які застосовуються при дослідженні якогось предмета чи явища, а також досягненні якихось завдань. З метою одержання достовірних

наукових результатів у дослідженні застосовано систему філософських, загальнонаукових та спеціальних методів. Основу даної роботи склали діалектичні закони і категорії з використанням формально-логічного, порівняльно-правового, системно-структурного та інших методів аналізу. Діалектичний метод дав можливість всебічно вивчити процеси виникнення та еволюції правових систем. Методологічний метод історизму та метод єдності логічного й історичного забезпечили встановлення закономірностей розвитку наукових поглядів щодо правових систем в історичному контексті. Всебічне розкриття проблематики даного дослідження базується і на застосуванні хронологічного й проблемно-категоріального способів викладення матеріалу.

Наукова новизна результатів роботи полягає в розгляді та дослідженні проблемних питань щодо розвитку, функціонування та класифікації правових систем сучасності та конкретизується у наступних положеннях:

- удосконалено розуміння поняття «правова система» та набули подальшого розвитку критерії типологізації правових систем сучасності та виокремлення у їх межах окремих груп (підтипів). Так, на основі комплексу основних структурних елементів, які входять до складу правової системи, на даний момент доцільно виокремлювати такі її типи: англо-американський (загального права), романо-германський (континентальний), релігійний, традиційний (традиційно-звичаєвий), змішаний. Кожний із зазначених типів розділяється на окремі підтипи (групи), що обумовлюється специфічними властивостями розвитку правових систем різноманітних держав;

- комплексно проаналізовано особливості та перспективи розвитку окремих сучасних правових систем, й зокрема підтверджено, що основу становлення кожної правової системи сучасності формують сукупність певних історичних процесів, поєднаних із правовою культурою, мораллю та релігійним світоглядом відповідного суспільства;

- отримало подальшого розвитку положення про те, що під впливом інформаційного суспільства та глобалізаційних процесів відбувається трансформація правових систем, яку можна визначити як основний шлях

розвитку правових систем сучасності, що характеризується їх зближенням, істотними змінами у їхній інфраструктурі, що проявляється у виникненні та зміні принципів, норм, галузей та інститутів права і законодавства, ідеологічних складових;

- визначено, що правовій системі України притаманні всі ознаки приналежності до романо-германського типу, однак на сучасному етапі у її розвитку відбиваються світові глобалізаційні та євроінтеграційні процеси, а також військова агресія Російської Федерації проти України. У зв'язку із підписанням Угоди з'явився шанс на суттєву модернізацію вітчизняної правової системи, у якій повинні втілюватись основні міжнародні принципи та стандарти, європейські демократичні цінності, проте у рамках цієї модернізації слід враховувати особливості історичного розвитку України, а також менталітет та культурно-ідеологічну сферу українського народу.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його положення, висновки і пропозиції можуть бути використані для підвищення ефективності нормотворчої роботи з удосконалення сучасного державного будівництва та вітчизняної правової системи; науково-дослідної роботи – як основа для подальшого покращення дослідження поглядів стосовно правових систем; навчального процесу – як матеріал для підготовки відповідних розділів підручників, навчальних посібників і лекцій з курсу «Теорія держави і права» та «Порівняльне правознавство», а також під час проведення лекцій, семінарських, практичних занять, науково-практичних конференцій.

Апробація результатів. Основні результати наукового дослідження були обговорені на конференціях (Міжнародна наукова студентська конференція «Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді», Міжнародна юридична науково-практична конференція «Правотворчість та правозастосування у демократичній державі: теорія і практика»; Міжнародна наукова конференція «Тенденції реформування правової системи України і країн світу: правовий, психологічний та соціокультурний аспекти»). Тези доповідей опубліковані:

1. Багрій Ю. Правові системи сучасності у контексті глобалізаційних світових процесів. Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді: збірник матеріалів III Міжнародної наукової студентської конференції, м. Тернопіль, 15 травня 2019 року. Тернопіль, 2019. С.12-15.

2. Багрій Ю.М. Правова система України у контексті світових та регіональних викликів. Правотворчість та правозастосування у демократичній державі: теорія і практика: збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції «Актуальна юриспруденція», м. Київ, 3 жовтня 2019 року. Тези наукових доповідей. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2019. С.9-12.

3. Багрій Ю.М. Еволюція правових систем світу: періодизація становлення і розвитку. Тенденції реформування правової системи України і країн світу: правовий, психологічний та соціокультурний аспекти: збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції, м. Тернопіль, 5-6 листопада 2019 року. Тези наукових доповідей. Т., 2019. С. 14-16.

Структура даної роботи обумовлена її змістом, метою та завданнями. До її структури входять перелік умовних позначень, три розділи (які розділено на вісім підрозділів), вступ, висновки, список використаних джерел (всього 118 найменувань) та додатки. Загальний обсяг роботи (без додатків) становить 93 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТИПОЛОГІЇ СУЧАСНИХ ПРАВОВИХ СИСТЕМ

1.1. Концептуальні основи типологізації правових систем сучасності

Правова система – є доволі складним і багатоаспектним поняттям, у якій міститься комплекс компонентів, які справляють нормативно-організаційний вплив на правові відносини. Як вірно підкреслює О.Ф. Скакун, правова система є доволі багатоплановим поняттям, у якому відображено зв'язок права з усією структурою суспільства та держави [75, с.318]. При цьому її елементи об'єднані певною спільною метою, завданнями, вони застосовують відповідні загальні функції. А взаємозв'язок структурних елементів правової системи та їх спільне функціонування має наслідком існування останньої.

Варто зауважити, що право виступає центральною ланкою правової системи, адже його норми породжують та регламентують відповідні правовідносини у ній, які, у свою чергу, слугують формою реалізації юридичних норм. При цьому, правомірна поведінка учасників правовідносин є підґрунтям правопорядку та законності, які свідчать про ефективність правової системи та виступають наслідком її існування [78, с.571]. Як вірно зауважує Ю.О. Тополь поняття правової системи охоплює увесь комплекс правових явищ суспільства і дозволяє мати уявлення про правову дійсність, про рівень правового розвитку відповідної держави [80, с.29]. Слід погодитись і з думкою М.В. Кравчука, що правова система має важливе значення для оцінки права, юридичної дійсності та стану законодавства у державі [30, с.140].

У науковій літературі склались різноманітні підходи до трактування поняття «правова система». Так, Ю.О. Тополь її визначає як сукупність усіх правових явищ, існуючих у даному суспільстві, яка включає у себе норми, інститути, галузі права, законодавство, правові традиції та доктрину, правову культуру, правову свідомість, правопорядок тощо [80, с.29]. На думку

О.Ф. Скакун права система становить обумовлений об'єктивними закономірностями суспільного розвитку комплекс взаємопов'язаних і погоджених загальних і спеціальних правових засобів, які призначені для регламентації суспільних відносин, або які виникають внаслідок їх регулювання, що постійно відтворюються і використовуються людьми та їх організаціями (державою) як суб'єктами права для досягнення публічних і приватних цілей, а також для забезпечення правопорядку [75, с.318].

А досліджуючи різноманітні погляди щодо визначення поняття «правова система» ряд науковців доходять до висновку, що правову систему слід визначати, як упорядковану сукупність взаємодіючих і взаємопов'язаних правових явищ та юридичних процесів, яка об'єктивно обумовлена певними особливостями та закономірностями (зокрема історичними, географічними та культурними) розвитку відповідного об'єднання людей (громади, етносу, суспільства, держави), і має внутрішню цілісність, відносну самостійність і циклічність функціонування [79, с.278–279].

Крім того, доволі цікавою видається думка Д.В. Лук'янова, який безспідставно стверджує, що поняття «правова система» застосується у кількох значеннях. У вузькому значенні її розглядають, як право певного суспільства і пов'язані з ним правові явища. У такому значенні її застосовують у термінах «національна правова система» чи «правова система суспільства». У широкому розумінні правову систему розглядають як певну сукупність різноманітних правових систем, об'єднаних за спільними ознаками [39, с.12]. Схожої думки щодо визначення правової системи притримуються в юридичному словнику за загальної редакцією В.Г. Гончаренка [103, с.326]. Проте сам Д.В. Лук'янов схиляється до думки, що під правовою системою слід розглядати сформовану під впливом об'єктивних закономірностей розвитку певного суспільства сукупність всіх його правових явищ, які перебувають у стійких зв'язках між собою та з іншими соціальними системами [38, с.33].

У науковій літературі існують також певні погляди щодо ознак правової системи. Так, наприклад, О.Ф. Скакун виділяє цілий комплекс таких ознак,

серед яких: 1) дана система динамічно розвивається і щоденно формується, оскільки певні її елементи потребують систематичного оновлення; 2) у межах конкретної держави вона має єдність, суверенність, цілісність, які задаються безперервним розвитку відповідного суспільства; 3) є різновидом соціальної системи; 4) вона тісно взаємодіє з економічною, ідеологічною, політичною, моральною та іншими соціальними підсистемами; 5) обумовлена унікальністю географічного та історичного розвитку суспільства, тощо [75, с.319]. Інші автори до її ознак відносять те, що вона: 1) ґрунтується на праві та формується у зв'язку із ним; 2) існує у формі складного комплексного утворення; 3) складається із ряду пов'язаних елементів [24, с.378].

Зважаючи на вищевказане, вірною видається думка А.А. Кафтя, який характеризує правову систему наступними ознаками: 1) вона є об'єктивним, історично закономірним правовим явищем; 2) вона є самостійною юридичною категорією, становлення та виокремлення якої з-поміж інших мало певну історію; 3) вона є комплексом правових явищ (підсистем, структурних елементів), які є пов'язаними та залежними, і тільки у єдності утворюють правову систему; 4) основною метою комплексу її структурних елементів є упорядкування відповідних суспільних відносин шляхом їх регулювання та захисту; 5) вона є динамічною, що проявляється як у постійному розвитку кожного з її складових, так і її самої загалом [20, с.38].

Поряд із вищерозглянутими, до ознак правової системи доцільно додати іще наступні: 1) різні рівні правової системи мають різний рівень розвитку; 2) вона є стійкою у просторі та часі; 3) її головним структурним елементом є система права; 4) правова система не є уніфікованою, наприклад на відміну від держави, у ній відсутній єдиний центр влади [43, с.31].

Беручи до уваги дефініції, які наводяться у юридичній літературі для визначення правової системи, а також її ознаки, доцільно встановити її структурні елементи. Переважна більшість науковців при детальному аналізі сукупності елементів правової системи, доходять до висновку, що до її складу слід відносити: 1) право як комплекс норм, які створені державою, та

охороняються нею; 2) законодавство (нормативно-правові акти), як форма вираження цих норм; 3) правові інституції, на яких покладено здійснення правової політики держави; 4) судова та інша юридична практика; 5) механізм правового регулювання; 6) правореалізаційний процес (включаючи відповідні акти застосування і тлумачення); 7) правопорядок і законність; 8) права, свободи і обов'язки громадян та інших осіб (право в суб'єктивному значенні); 9) колективні та індивідуальні суб'єкти права; 10) система функціонуючих у суспільстві правовідносин; 11) правова ідеологія (правосвідомість, юридичні доктрини, теорії, правова культура тощо); 12) системні зв'язки, які забезпечують стабільність, єдність, а також цілісність даної системи; 13) інші правові явища (юридична відповідальність, правосуб'єктність, правовий статус, законні інтереси тощо), які утворюють «інфраструктуру правової системи» [59, с.66; 75, с.572–573; 79, с.279–280]. Ми розділяємо думку цих науковців, адже саме такий підхід щодо визначення структурних елементів правової системи суттєвою мірою окреслює обсяг даного поняття, і характеризує її як складне та цілісне утворення, у якому взаємопов'язані всі частини.

Існує думка, що усі структурні елементи правової системи доцільно поділити на п'ять груп: суб'єктивну, нормативну, ідеологічну, функціональну, результативну [53, с. 17–18]. До суб'єктивної складової (або інституціональної) входять всі суб'єкти правової системи (правові установи). Нормативна складова – це сукупність правових норм і принципів, за допомогою яких здійснюється регулятивний вплив на правовідносини між суб'єктами правової системи. Ідеологічна складова частина являє собою сукупність поглядів членів суспільства на явища правової дійсності та їх уявлення про право. Ця складова частина містить правову культуру та правову свідомість. Функціональна складова частина охоплює правовідносини та поведінку членів суспільства, а також юридичну практику. Останній елемент правової системи охоплює наслідки впливу правових явищ на суспільство.

Певною мірою інші погляди стосовно структури правової системи існують у зарубіжній (західній) правовій доктрині, де виділяють наступні її блоки:

правотворчий процес (з тлумаченням правових норм), правозастосовні органи, засади та порядок формування юридичних кадрів, не включаючи у правову систему правову ідеологію [79, с.280].

Доцільно також відзначити, що у рамках правової системи прийнято виділяти ряд рівнів: суб'єктивно-сутнісний, інтелектуально-психологічний, нормативно-регулятивний, організаційно-діяльнісний, соціально-регулятивний. А зважаючи на зазначені рівні, у правовій доктрині слушно зауважують, що у рамках державної організації суспільства правова система виконує певні функції, з-поміж яких виділяють: інтегративну, регулятивну, комунікативну, ідеологічну, охоронну [24, с.379; 79, с.280].

Однак, відмітимо, що у сучасній національній правовій доктрині прийнято розмежовувати внутрішні та зовнішні функції правової системи. До її внутрішніх функцій відносять: регулятивну, цільову, відновлювану, контрольну, організаційну. А зовнішніми функціями правової системи є: оптимізаційна (функція її вдосконалення), адаптаційна (функція її збереження), інтегративну (забезпечує її існування як єдиного цілого) [79, с.281–282].

Правова система кожної держави має свої специфічні особливості, структуру, формується у визначений історичний момент, характеризується певними національними особливостями [78, с.579]. Проте, зважаючи на той факт, що наразі у світі існує близько 200 держав [97], а у деяких із них діє кілька правових систем [86, с.123], належним чином дослідити правову систему кожної із них є доволі важким завданням. У зв'язку із цим у правовій доктрині прийнято групувати національні правові системи в одну спільність (групу).

Встановлення типів (різновидів) правових систем сучасності здійснюється шляхом їх класифікації або типологізації (типології). Типологія (або наука класифікації) – це вчення про типи правових систем. Передусім питаннями типології правових систем займаються спеціалісти в галузі науки порівняльного правознавства (юридичної компаративістика) [80, с.29].

Доцільно відмітити, що при групуванні національних правових систем у спільності застосовуються терміни «правова сім'я» або «тип», які за своєю

суттю у даному контексті мають тотожні смислові значення. Загалом існують різні тлумачення поняття «правої сім'ї (типу)». Так, деякі науковці дане поняття визначають як певну сукупність національних правових систем, об'єднаних за спільністю основних рис, які свідчать про суттєву їхню схожість [37, с.238; 62, с.31]. Проте, на наш погляд, найбільш вдалим визначенням правової сім'ї (типу) є наступне: це сукупність національних правових систем на основі загальних ознак, що виявляються в спільності закономірностей і тенденцій розвитку, домінуючих форм (джерел) і принципів права, систем права та законодавства, організації правових установ (передусім судової системи), схожості правових категорій та понять [19, с.14]. Крім того, ряд науковців визначають правову систему як сукупність національних правових, про що зазначалось раніше.

Проте, одним із найбільш складних та дискусійних у юридичній доктрині залишається питання вибору критеріїв для класифікації національних правових систем. Адже задля їхньої типологізації науковцями висувуються найрізноманітніші критерії. Це обумовлюється тим, що за основу типологізації правових систем беруть різні критерії, які мають застосовуватись на думку конкретного науковця (компаративіста), що її здійснює [91, с.56–57]. З цих підстав навіть кажуть, що типологій (класифікацій) існує стільки ж, скільки й компаративістів [80, с.29]. Крім того, складність даного процесу можна пояснити тим, що наразі їх досліджують у дещо ширшому аспекті, що обумовлено включенням до їхнього змісту не тільки правових норм та інститутів, судових прецедентів й доктрини, але й елементів суспільних відносин, ідеологію, правову культуру, традиції, тощо [37, с.238; 107, с.382].

На наш погляд, найбільш вірною є думка ряду авторів, які проаналізувавши різноманіття підходів стосовно типологізації правових систем як у вітчизняній, так й зарубіжній юридичній доктрині, вважають за доцільне застосовувати сукупний критерій, який охоплює: 1) спільність історичних основ виникнення і розвитку правових систем та їхнього генезису; 2) єдину природу та характер норм права; 3) спільність юридичної техніки, правової

термінології; 4) єдність у побудові системи права; 5) спільність основного джерела права, принципів правового регулювання; 6) спорідненість правового мислення; 7) рівень правової свідомості та правової культури суспільства; 8) суб'єкти і процеси правотворчості; 9) світоглядні засади суспільства [79, с.283].

Проблема типології (класифікації) правових систем має понад столітню історію. Вона була однією з основних тем, які розглядалися учасниками Міжнародного конгресу порівняльного права у Парижі, що проходив у 1900 р. Проте її учасники не мали чіткого уявлення про критерії класифікації правових систем та інтуїтивно, відповідно до своїх поглядів, виділили англо-американську, германську, французьку, слов'янську та мусульманську правові сім'ї [40, с.56; 37, с.239]. Згодом, у 1913 р., Г. Созе-Аллем було запропоновано національний критерій для виокремлення правових сімей. За даним критерієм виділялись наступні правові сім'ї: семітська, індоєвропейська, монгольська та право нецивілізованих народів [37, с.239; 91, с.57].

Заслуговує на увагу також класифікація правових систем, запропонована американським науковцем Дж. Вігмором. Він, незважаючи на відсутність чіткого критерію класифікації, всі правові системи минулого та сучасного йому періоду, поділив на шістнадцять видів: морська, римська, романістська, грецька, єгипетська, месопотамська, мусульманська, іудейська, християнська, кельтська, слов'янська, індуська, англійська, германська, китайська, японська [112, с.11]. При цьому, сучасна версія його типології включає п'ять правових угруповань, а саме право: давнє, примітивних народів, релігійних систем, північно-американське і народів семіто-хамітської сім'ї мов [89, с.26].

У другій половині ХХ ст. широко застосовувались два основні напрями типологізації правових систем. Перший із них було запропоновано Р. Давидом, який полягав у трихотомічному виокремленні основних правових сімей: романо-германської, англо-американської та соціалістичної. У її основу було закладено два критерії – тотожність економічних, політико-правових та філософських принципів та юридична техніка. Щодо інших правових систем,

то вчений їх згрупував під умовною назвою «Інші види суспільного устрою та права», куди входили правові системи держав Далекого Сходу та Африки, а також індійське, індуське та мусульманське право [37, с.239; 40, с.57].

Другий напрям типології правових систем було запропоновано К. Цвайгером, який доповнив класифікацію, що була раніше розроблена Нольде, Вольфом та Армінджоном. Він запропонував застосовувати як критерій класифікації поняття «правовий стиль», який у собі містив п'ять складових: походження і еволюція правових систем, унікальні правові інститути, своєрідність юридичного мислення, природа джерел права та способи їх тлумачення, а також ідеологічні фактори. На основі цього ним було виділено такі правові сім'ї: англо-американську, романську, германську, скандинавську, соціалістичну, ісламську, індуську та далекосхідну [37, с.239; 91, с.58].

Слід погодитись із М.Г. Хаустовою стосовно того, що обидва вищевказані варіанти типології правових систем мали і мають право на існування. Однак, жодна із них не є досконалою та повною, тому що у них ігноруються певні правові системи сучасності [91, с.58]. Крім того, зважаючи на сучасні глобалізаційні процеси та особливості розвитку правових систем та їх сімей (типів) вказані типології фактично є надто спрощеними.

З-поміж зарубіжних науковців, які займались типологією правових систем, цікавим видається підхід, який запропонував П. Гленн. В основу своєї класифікації він ставив правову традицію та виділяв правові сім'ї, які ґрунтувались на: традиції цивільного права, традиції загального права, звичаєво-правовій традиції, талмудичній правовій традиції, ісламській традиції, індуській та азійській правовій традиції [106, с.14].

Також серед зарубіжних науковців доцільно відмітити А. Шнітзера, яким для типології було запропоновано концепцію, що ґрунтувалась на правовій історії. Відповідно до даного критерію ним було виокремлено: євро-американську правову сферу, право культурних народів Середземномор'я, релігійне право, а також право афро-азійських народів. Надалі ним було

удосконалено дану типологію, розділивши євро-американську правову сферу на чотири окремі групи: англо-американського, романського, германського і слов'янського права [37, с.240]. При цьому, наведені ідеї А. Шнітцера сьогодні мають послідовників, якими відмічається важливість правової культури та правового менталітету як критеріїв класифікації правових систем [107, с.390].

Поряд із тим, на даний момент існує чимало інших варіантів класифікацій (типологізацій) правових систем. Наприклад, доволі детальну класифікацію, в основу якої покладено ідеолого-релігійний критерій, запропонував К. Осакве. На першому рівні своєї дихотомічної типології науковець поділяє правові системи на два великих блоки – релігійний і нерелігійний. До першого блоку він відносить: іудейське (єврейське), ісламське (мусульманське), індуське та канонічне право католицької церкви. У нерелігійних правових системах, на основі критерію праворозуміння й значення права в суспільстві, він виділяє західні (англо-американське, романо-германське і скандинавське право), квазізахідні (соціалістичне право), незахідні (азійське, південно-східне та африканське право) правові системи [51, с. 34–37].

Основним критерієм для типологізації правових систем, на думку М.В. Захарової, є стиль правового мислення. На основі даного критерію дослідниця виокремлює чотири основних стилі правового мислення, які, за своєю суттю, є правовими сім'ями: англосаксонський, континентально-європейський, релігійно-доктринальний, традиційний [16, с.42–43]. Крім того, Т.В. Кашаніна, беручи за основу принципи і структура права, його традиції та правову культуру, виокремлює наступні правові сім'ї: 1) звичаєвого права; 2) загального права; 3) роману-германську; 4) мусульманського права [22, с.276–280].

Щодо вітчизняних науковців, то серед них існує доволі суттєве різноманіття поглядів стосовно типологізації правових систем (сімей). Так, С.Д. Гелей та С.М. Рутар залежно від судочинства, форм права, ефективності захисту прав і свобод, виділяють наступні типи правових систем: роману-германську, англосаксонську, релігійно-правову, перехідну та соціалістичну

[10, с.54]. У свою чергу М.В. Кравчук виділяє наступні типи (моделі) правових систем: континентальну (романо-германську), англо-американську, мусульманського права, релігійно-традиційну та соціалістичну [30, с.140–141].

О.В. Зайчук та Н.М. Оніщенко розрізняють наступні типи правових систем: англосаксонську, романо-германську, соціалістичну та традиційного права [78, с.569]. Майже тотожної думки притримуються М.С. Кельман та О.Г. Мурашин, проте вказані науковці також виокремлюють релігійний тип правових систем [24, с.381].

Доцільно також відмітити Л.А. Луць, яка розрізняє такі типи правових систем світу: англо-американський, романо-германський, змішаний (де виділяється скандинавський і латиноамериканський підтипи); релігійно-общинний; традиційно-філософський (де виділяється японський і китайський підтипи); звичаєво-общинний [41, с.12]. Доволі схожої думки притримується О.Ф. Скакун, яка виокремлює наступні типи (сім'ї) правових систем: романо-германський, судово-прецедентний, традиційний, змішаний, релігійний та соціалістичний. У рамках змішаного типу правової системи науковцем виокремлюються скандинавська та латиноамериканська групи, а традиційного – далекосхідну та африканську групи. Щодо соціалістичного типу, то нею зазначається, що він загалом пішов в історію [75, с. 325–326].

Крім того, ряд науковців стверджують, що на даний час прийнято виокремлювати такі правові сім'ї: англо-американську, романо-германську, релігійну та традиційно-звичаєву правову сім'ю [79, с.283]. При цьому, у даній типології головними критеріями для є суттєві відмінності у праворозумінні і у системі основних джерелам права.

Поряд із тим, у порівняльному правознавстві існують й інші підстави для типологізації правових систем. Так, наприклад, ряд вчених пропонує виділяти наступні їх типи: 1) чисті правові системи та правові системи мішаного типу («гібридні»); 2) розвинуті та нерозвинуті правові системи; 3) материнські і дочірні правові системи [62, с.33–34].

Таким чином, дослідження правових систем проводиться протягом доволі тривалого періоду вітчизняними та зарубіжними науковцями. Проте, на даний момент, у правовій доктрині відсутній єдиний погляд щодо визначення даного поняття, а також щодо його типологізації на основі єдиних критеріїв.

1.2. Еволюція правових систем світу: історико-порівняльний аспект

Історично склалось так, що у кожній державі діють свої правові звичаї, традиції, юрисдикційні органи, сформувалися певні особливості правового менталітету, правової культури, що й об'єднується загальним поняттям «правова система» [19, с.14; 24, с.380]. У історико-порівняльному аспекті питання становлення правових систем є доволі актуальним, адже воно безпосередньо стосується форми і змісту існуючого права [19, с.12].

Одним із найбільш давніх типів правової системи є романо-германський [5, с.286; 25, с.46], до складу якого, зокрема, входять правові системи багатьох держав Європейського континенту, і риси якого, у зв'язку із певними історико-політичними процесами, мають суттєві прояви у різноманітних державах інших континентів [79, с.283]. Історичне підґрунтя романо-германської правової системи сягає римського права, а саме I ст. до н.е. – VI ст. н.е. [31, с.27]. У науковій літературі відмічається, що дана правова система є наслідком генезису, продовження традицій римського права через що, вона є першою правовою сім'єю, з якою ми зустрічаємося в сучасному світі [99, с.72].

Як слушно з даного приводу зауважує Г. Дж. Бергман, у зв'язку із остаточним розпадом Західноримської імперії у V ст. н. е. у багатьох державах германських народів, які виникли на її частинах, римське право втратило своє значення та вплив. Проте, у деяких народів південної Франції, північної Італії та Іспанії воно певною мірою збереглося і продовжувалось застосовуватись у більш примітивному вигляді. Дане право вченими іменується «римським вульгарним правом» [1, с.64]. Загалом аж до другої половини XI ст. на

Європейському континенті переважали племінні й місцеві риси звичаєвого права з певними феодальними елементами [25, с.47].

Однак, з XII ст. у середньовічній Європі поряд із звичаєвим правом починає діяти канонічне права (у зв'язку із доволі сильними позиціями церкви у той час). Крім того, завдяки діяльності юристів-науковців школи глосаторів і постглосаторів, які вивчали римські та візантійські правові пам'ятки (наприклад кодифікацію Юстиніана) проходить процес рецепції (відновлення дії та пристосуванням до нових умов) римського права [79, с.284]. Передусім йдеться про рецепцію римського приватного права. Найважливішими формами рецепції римського права були: вивчення римського права як надбання культури; дослідження, аналіз і коментування юридичних джерел у процесі прийняття нормативно-правових актів; сприйняття і використання термінологічних понять та основних ідей, тощо [99, с.72]. А основними причинами, які сприяли практичному його застосуванню були: 1) трансформація судів (участь у судовому процесі освічених осіб, які вивчали римське право); 2) надання середньовічним університетам права «офіційних консультацій» [62, с.79–80].

Щодо канонічного права, то його вплив на формування романо-германської правової системи обумовлено сильними позиціями католицької церкви у середньовіччі, і, у зв'язку із цим, доволі широкою юрисдикцією церковних судів. Система канонів, встановлених церквою і пристосованих і до її устрою, широко застосовувалась і до регулювання суспільних відносин (життя мирян). А саме канонічне право значною мірою мало у своїй основі принципи римського права, і нарівні з останнім викладалось в університетах. Між ними існував взаємовплив. Крім того, у часи середньовіччя на нормах канонічного права ґрунтувався зміст норм світського права. Так, світські правові системи (феодальна, торгова, міська, королівська) з канонічного права запозичили для себе певні прийоми та ідеї. Так було започатковано підготовку для нового розвитку права, а також виникнення нових його галузей (торгове право, міжнародне приватне, тощо) [62, с.85; 25, с.49].

Слід відмітити, що згодом, у зв'язку із укріпленням національної державності у Європі, поступово зменшувалась роль та значення канонічного права. Однак, правові ідеї та принципи, юридично-технічні засоби та прийоми, правові інститути і навіть певні галузі (сімейне, спадкове, кримінальне) романо-германської правової системи, які на основі канонічного права були закладені у середньовіччі, відчують вплив останнього і дотепер [62, с.85].

В епоху Відродження (Ренесансу) розпочався поступовий занепад середньовічного релігійного панування, і почали все більшого значення набувати гуманітарні здобутки античності. Еволюція правового світогляду, і виникнення концепції природного права, вагому роль у якій відігравали верховенство закону і вимоги до кодифікації законодавства, сприяли подальшому розвитку романо-германської правової системи та її затвердження у державах континентальної Європи. Поряд з приватним правом, яке створилось на основі рецепції римського, починають зароджуватись нові норми публічного права [25, с.49].

Остаточо римське право набуло статусу найважливішого і сприяло утвердженню романо-германської правової системи у більшій частині Європи у XIX ст. Передусім це було обумовлено кодифікаціями цивільного права, що відбулися в європейських державах у XIX ст., наприклад: у Франції (1804 р., де було створено «кодекс Наполеона»), у Німеччині (1896 р.), у Швейцарії (1881–1907 рр.). Згодом, у даний період, починають створюватися цивільно-процесуальні, кримінальні, кримінально-процесуальні, адміністративні, торговельні та інші кодекси. Варто зауважити, що кодекс Наполеона 1804 р. є чинним у Франції і дотепер, і становить загальне джерело права романської групи (підтипу) романо-германського типу правової системи, а його вплив вбачається у праві таких держав, як Нідерланди, Бельгія, Люксембург, Португалія, тощо [62, с.81–82]. Даний факт обумовлюється завойовницькими війнами Наполеона Бонапарта, які призвели до створення імперії, і запровадженням на її територіях відповідного права [63, с.19].

Як вірно з даного приводу зауважує В.В. Колодяжна буржуазні революції та інші державно-політичні процеси XVIII – XIX століть призвели до змін чи ліквідації феодальних правових інститутів. Основним джерелом права у романо-германській правовій системі став закон. Крім того, у цей період спостерігається інтерес до позитивного права. Як констатує науковець, загалом зростання ролі закону, законодавства та позитивного права стали підґрунтям для необхідності систематизації (кодифікації) наявного тоді нормативного матеріалу, що остаточно завершила процес формування системи романо-германського права як цілісного явища [25, с.50].

Доцільно відмітити, що у науковій літературі існують різноманітні погляди щодо періодизації розвитку даної правової системи. Так, наприклад, існує думка, що у розвитку романо-германської правової системи доцільно виокремлювати три основні етапи: 1) перший – період звичаєвого права, який тривав з V по XI ст. н. е.; 2) другий – етап формування романо-германського типу правової системи (сім'ї), який тривав з XII по XVIII ст.; 3) третій – етап подальшого розвитку даного типу правової системи, який розпочався у XIX ст. і триває дотепер [62, с.64–69]. Дехто із науковців у формуванні романо-германської правової системи виділяє наступні історичні етапи (періоди): 1) простого права; 2) формування загального університетського права; 3) законодавчого права [25, с.47]. Доволі цікавою є думка тих науковців, які у її розвитку виділяють чотири етапи: 1) XII ст. – період становлення даної системи; 2) XIII – XVIII ст. – період Відродження; 3) кінець XVIII ст., початок XIX ст. – середина XX ст. – період розвитку національного права, кодифікації права та закріплення нормативного акту (закону), як основного джерела романо-германського правової системи; 4) середина XX ст. – до теперішнього часу – сучасний період, що характеризується уніфікацією права у рамках даної правової системи [79, с.284].

Також однією із найпоширеніших правових систем сучасності є англо-американська, котру в деяких джерелах ще називають англосаксонською (система загального права), що була сформована багато століть тому в Англії.

До держав з типом цієї правової системи належить Велика Британія та держави, які у минулому були її колоніями [63, с.142]. При цьому, процес її виникнення тісно пов'язаний з колоніальною експансією зазначеної держави. Для загального сприйняття у інших частинах світу зміст і форма англійського права були доволі важкодоступними. Тому його перетворення у світову правову систему відбувалося шляхом силового впровадження та трансплантації основ англійського права у ході проведення колоніальної політики [5, с.443].

Зважаючи на той факт, що дана правова система зародилась у Англії, то її розвиток тісно пов'язаний з історією даної держави. У зв'язку із цим у науковій літературі загалом склалась єдина думка стосовно періодизації розвитку англійської правової системи, у рамках якої прийнято виділяти чотири етапи:

1. Англосаксонський період – до 1066 р. (до моменту нормандського завоювання Англії), коли англійське право розвивалось на основі місцевих звичаїв племен, що заселяли територію Англії (передусім англів та саксів).

2. Період формування системи загального права на основі діяльності королівських судів – з 1066 р. до 1485 р. (встановлення правління династії Тюдорів). Проте існує також думка, що даний період тривав до кінця XIV ст. Вказаний період характеризується зародженням та подальшим розвитком загального права, основу якого становили норми, які містилися у прецедентах королівських судів. Слід відмітити, що до складу даних судів входили професійні судді, які засідали в одному місці – Вестмінстері, що призвело однакового вирішення однотипних справ. Дещо пізніше виник інститут «роз'їзних суддів», тобто суддів, які здійснюючи подорож Англією, вирішували справи на місцях на основі вже винесених вестмінстерськими судами рішень. У зв'язку із цим, право, яке використовували роз'їзні судді та королівські суди, отримало характер загального англійського права (англ. common law).

3. Період дуалізму загального права та права справедливості, який тривав з 1485 р. до 1832 р. (у деяких джерелах зазначається з XV ст. до середини XIX ст.). У даний період через надмірну формалізованість та недосконалість роботи королівських та роз'їзних судів, з метою захисту своїх прав та інтересів,

позивачі все більше почали звертатися із скаргами до монарха (короля). Такі скарги розглядалися королем або лордом-канцлером не на підставі загального права, а відповідно до їхніх уявлень про справедливість щодо конкретного випадку. Згодом розгляд подібних скарг став основним обов'язком лорда-канцлера при королі, і на основі таких рішень виникло «право справедливості».

4. Сучасний етап розвитку англійського права – триває із середини ХІХ ст. і дотепер. Після невдалих спроб подолати розбіжності у англійській правовій системі, які були обумовлені існуванням права справедливості та загального права, у 1873 – 1875 роках було прийнято Новий акт про судоустрій (англ. *New Judicature Act*), яким їх було об'єднано в єдину систему, а їхні прецеденти утворили єдину уніфіковану систему прецедентного англійського права. Також у цьому етапі спостерігається зростання ролі статутного права у даній правовій системі [13, с.6–7; 62, с.133–134; 31, с.43–44; 79, с.288].

Загалом розвиток англійської правової системи пішов дещо іншим шляхом, ніж у континентальній Європі, що обумовлюється її ізоляваністю від Європейського континенту, відсутністю тут глибоких римських правових традицій після розпаду Римської імперії, а також специфікою розвитку англійського феодалізму. Доцільно відмітити, що у 1215 р. в Англії, вперше на Європейському континенті, було прийнято документ, який обмежував владу монарха – Велику хартію вольностей (лат. *Magna Carta Libertatum*) [47, с.134]. Даний документ було прийнято у результаті боротьби великих феодалів, об'єднаних з іншими верствами суспільства, проти короля Іоана Безземельного (1199 – 1216), який хотів посилити свій вплив. Як зауважується у науковій літературі, значну частину статей даного акту було присвячено правосуддю, у яких, зокрема, було передбачено принципи здійснення правосуддя (незалежності судової влади, неупередженості суддів). А тодішній англійський монарх згідно із даним документом позбавлявся права втручатися у діяльність судів при здійсненні правосуддя [21, с.31; 42, с.259]. Зважаючи на це, можна стверджувати, що тогочасні англійські феодали були зацікавлені у функціонуванні та подальшому розвитку англійської правової системи у формі,

яка ґрунтувалася на судовому прецеденті, адже за таких умов їм значно простіше було відстоювати свої права та вольності, а також застосовувати недосконалість даної системи у своїх інтересах.

Також, зауважимо, що на англійську правову систему значно менший вплив здійснило канонічне право, адже іще з XIII ст. англійськими монархами здійснювались кроки, спрямовані на розрив стосунків із Папою Римським (наприклад конфлікт Іоана Безземельного із главою католицької церкви). Однак, остаточний розрив та створення англіканської церкви відбулося у роки правління англійського короля Генріха VIII (1509 – 1541), який відповідно до Акта про супрематію 1534 р. став одночасно і її главою [12, с.16].

Однак, як уже раніше зазначалось, поширенню англо-американської правової системи сприяла експансійно-колоніальна політика Англії. При цьому, відмітимо, що внаслідок офіційного оформлення унії у 1707 р. Англії із Шотландією та у 1801 р. з Ірландією, об'єднана держава стала іменуватись Великою Британією (з англ. Great Britain) [5, с.335]. Британська імперія розширювалась протягом 250 років (за винятком здобуття незалежності рядом північноамериканських колоній). Після «втрати» у Північній Америці своїх тринадцяти колоній, які стали окремою державою – США, Велика Британія стала перетворюватись на найбільшу колоніальну імперію, володіння якої були на всіх материках: в Америці – Канада; в Африці – Нігерія, Гана, Кенія, та ін.; в Азії – Індія, Бірма (сучасна М'янма), Сінгапур та ін.; Австралія та численні острови Океанії [5, с.369; 101, с.53]. Як стверджують Н. Папенко та Г. Загородній наприкінці XIX ст. площа колоніальних володінь Великої Британії сягала майже 33 кв. млн. км, з населенням близько 370 млн. осіб [52, с.36].

Поряд із тим, варто відмітити, що британське імперське управління колоніями ґрунтувалось на правовому, економічному і культурному зв'язку метрополії з підвладними територіями [101, с.55]. Це яскраво також простежується на початку розпаду Британської колоніальної імперії, коли у 1931 р. було прийнято Вестмінстерський статут, яким визначався правовий

статус Британської співдружності націй [26, с.89]. Тому навіть у часи занепаду Британської імперії, англо-американська правова система продовжувала успішно функціонувати та розвиватись у багатьох державах світу.

Доцільно погодитись із думкою ряду науковців, що інтернаціоналізація англійського права була обумовлена двома судовими доктринами, які беруть свій початок на початку проведення англійського колоніалізму. Першою доктриною було передбачено, що англієць, котрий вирушає за кордон, стає там «носієм» англійського права. А, у свою чергу, англійська судова система гарантувала йому, що перебуваючи в англійських колоніях («за морями»), за ним зберігаються всі демократичні інститути, права і свободи, які за ним закріплені у метрополії. Інша доктрина створилась у 1693 р., і її зміст полягав у тому, що у разі засвоєння англійцями «незаселених» земель місцеве тубільне (автохтонне) населення не мало прийматися як «нецивілізоване». У самих цих колоніях вважалося чинним англійське право, до якого у колоніальній практиці належало як «статутне право», так і «право справедливості» та «загальне право» [5, с.443; 19, с.14–15].

Слід відмітити, що зважаючи на зростання розмірів колоніальної імперії, виникало питання щодо належного захисту прав та інтересів як англійських колоністів, так і тодішньої буржуазії, яка суттєво збагачувалась на зростанні колоніальної імперії. У зв'язку із цим саме судовий прецедент, був тим джерелом права, який найкраще виконував дану роль.

Поряд з англійським правом у рамках англо-американського типу правової системи виділяється американське право – правова система США, яка бере свій початок у XVII – XVIII ст. в умовах світового колоніалізму, і у якій зберіглася своя специфіка до цього часу [63, с.159]. Саме тому даний тип правових систем іменують «англо-американським». Адже саме з моменту проголошення незалежності тринадцятьма британськими північноамериканськими колоніями у 1776 р., які у подальшому стали США, у рамках цієї правової системи виникає її окремий вид, який має власну історію свого розвитку, що складається з наступних етапів: 1) загального англійського права (від

заснування перших колоній у 1607 р. до війни за незалежність 1776 –1783 рр.); 2) становлення американського загального права (від Війни за незалежність 1776 – 1783 рр. до громадянської війни 1861 – 1865 рр.); 3) сучасного американського права (після громадянської війни 1861 – 1865 р. і дотепер) [13, с.8–9].

Зважаючи на вищенаведене, цілком вірною видається думка Л.М. Бостан та С.К. Бостан, що певні умови для поширення правових сімей на велику кількість держав спостерігаються вже у середні віки, але їх остаточне утворення пов'язане саме з процесом утвердження панування капіталізму в Англії, Іспанії, Нідерландах, Португалії та Франції, перетворенням їх у найбільші колоніальні держави світу. У зв'язку із цим виникають дві великі групи держав, правові системи яких склали так звані «правові сім'ї» або «правові системи світу» й дістали назви англо-американської та континентальної (романо-германської) [5, с.442–443].

Щодо розвитку інших типів правових систем, то, відмітимо, що наразі у порівняльному правознавстві немає єдності стосовно виокремлення окремих видів правових систем релігійного права. А виділення даної правової сім'ї обумовлено тим, що наразі існують держави, основу правових системи яких складають релігійні норми. Проте, фактично всі науковці, які займалися дослідженням даної правової сім'ї, виділяють у ній мусульманську правову систему [62, с.195; 63, с.6], яка існує у державах Близького Сходу (Ірак, Іран, Кувейт, Оман), Північної Африки (Єгипет, Туніс) та ін. Це обумовлено, що зародившись у VII ст. на Аравійському півострові, іслам став основою для створення держави (Арабського Халіфату), а мусульманське право було однією із форм вираження ісламу, яке виникло на догмах даної релігії [33, с.289].

У розвитку мусульманської (ісламської) правової системи виділяють наступні періоди: 1) зародження та початкового функціонування (VII ст.); 2) доктринальної розробки ісламського права у роки існування Арабського Халіфату і поява перших ісламсько-правових шкіл (VII – XIII ст.); 3) розвиток ісламського права в епоху Османської імперії і період спроби адаптації його

положень до нових умов (кінець XIII – перша половина XX ст.); 4) сучасний етап (друга половина XX ст. – до теперішнього часу) [79, с.291].

Стосовно правової системи традиційного (традиційно-звичаєвого) права, то суттєву роль у історії її становлення відігравали різноманітні вірування, які або не досягли рівня монорелігії (наприклад у державах Африки), або набули специфічного «напіврелігійного» характеру [31, с.60–61]. Крім того, звичаєва група даної правової системи була сформована на основі традицій та звичаїв відповідних племен, народів та сучасних правових новел. Наприклад, у державах Африки (до їх колоніального завоювання) майже не існувало писаного права, юридичних трактатів тощо. Звичай був і залишається головним джерелом права [63, с.431]. У науковій літературі слушно зазначається, що дана правова система історично склалась у державах Далекого Сходу (традиційне право) та Африканського континенту (звичаєве право) [79, с.293].

Поряд із тим, варто відмітити, що у зв'язку із специфікою історичного розвитку певних держав, у наш час склався іще один вид правових систем – змішаний. Причини виникнення даної правової системи можуть обумовлюватись колоніальним минулим певних держав та змішуванням у них місцевих правових традицій та елементів правової системи метрополії. Також причини виникнення даних систем є наявність у них елементів, які властиві різним видам правових систем (найбільше простежується у державах Латинської Америки та Скандинавії). Зокрема, передумови для виникнення змішаних правових систем простежується на прикладі британських колоній, де англійці цілком не ліквідували локальне право, а за допомогою англійського законодавства та колоніальної влади регламентували особливості його застосування. Наслідком цього було виникнення змішаних правових систем, що склалися з елементів англо-американської та іншої правової системи [5, с.443].

Як уже раніше зазначалось, інколи у науковій літературі виокремлюють соціалістичний тип правової системи. Так, наприклад, даний тип виділяють М.С. Кельман та О.Г. Мурашин, і він, на їх думку діє у Китаї, КНДР, Кубі.

Проте, вказані науковці акцентують увагу на схожості даного типу правових систем з романо-германським. Це проявляється, зокрема, на подібності правової доктрини, норм права, юридичної термінології, які створено на основі римського права. Основні ж відмінності соціалістичного та романо-германського типу правових систем, на їхню думку, полягають у класовому характері. У структурі соціалістичного права існує поділ за галузевим критерієм, але там відсутній поділ на приватне і публічне право [24, с.384].

Також соціалістичний тип правових систем виокремлюють С.Д. Гелей та С.М. Рутар. Вчені констатують, що за формою дана правова система схожа на романо-германську, однак відрізняється від неї за змістом і особливостями правозахисту. На думку науковців, характерними рисами соціалістичної правової системи є декларативний характер права, і фактична відсутність правових гарантій захисту політичних і громадських прав. Також науковцями зазначається, що судова система у державах соціалістичної типу правової системи залежна від партійних органів, а державне обвинувачення має ширші повноваження, ніж судді й адвокати [10, с.54].

Однак, на наш погляд, на даний момент немає суттєвих підстав для виокремлення соціалістичного типу правових систем. Адже навіть автори, які виокремлюють даний тип правових систем констатують їх схожість із романо-германською правовою системою. З даною думкою погоджується Ю.О. Тополь, який стверджує, що навіть у державах, які декларують прихильність соціалістичній ідеології (Китай, Куба, В'єтнам, КНДР), їх правові системи вже не є класичним варіантом системи соціалістичного права [80, с.33]. А деякі сучасні дослідники, аналізуючи правові системи держав соціалістичного права, відносять їх до іншого типу правових систем. Наприклад, Г.О. Саміло у своїй праці правову систему Соціалістичної Республіки В'єтнам відносить до змішаного типу [71, с.47]. До змішаних систем також відносять правову систему сучасного Китаю [62, с.40; 79, с.294]

При цьому, якщо аналізувати деякі ознаки, які виділяють у соціалістичному типі правової системи, наприклад, декларативний характер

права і відсутність незалежної судової гілки влади, то вони більшою чи меншою мірою властиві для тих держав сучасності (Росія, Білорусь, Туреччина, Сирія) та минулого (нацистська Німеччина, фашистські Італія, Іспанія), у яких встановлено авторитарний чи тоталітарний політичний режим.

Отже, кожна правова система має історичні особливості свого виникнення. Адже сукупність саме історичних факторів, поєднаних із правовою культурою, мораллю та релігійними поглядами суспільства мали наслідком утвердження у певних частинах світу відповідної правової системи.

Висновки до розділу 1

Дослідження правових систем у юридичній доктрині здійснюється уже понад століття. Проте дотепер відсутні єдині підходи щодо визначення даного поняття та їх типології, що обумовлюється його багатоаспектністю, наявністю великої кількості взаємопов'язаних структурних елементів у правовій системі та відсутністю єдиного, чітко визначеного, критерію (критеріїв) щодо їх типологізації (класифікації). Видається вірним підхід, відповідно до якого правову систему розглядають у двох аспектах: широкому і вузькому. У рамках першого поняття «правова система» трактується як сукупність різноманітних національних правових систем, які згруповані за визначеними спільними ознаками. За таких умов поняття «правова система» стає тотожним до таких понять як «правова сім'я» чи «тип правових систем». У вузькому аспекті дане поняття розглядається як національна правова система чи правова система суспільства. У зв'язку із цим вбачається за доцільне у широкому розуміння правової системи застосовувати визначення «полінаціональна» або «мультинаціональна правова система».

Історія виникнення та розвитку кожного типу правових систем має певні особливості. Більшість із них почали формуватися у часи середньовіччя. В Європі у даний період були закладені основи для становлення романо-германської та англо-американської правових систем. Перша із них виникла

внаслідок рецепції римського права, його дослідження в університетах та суттєвого впливу церкви у той період, а інша – у зв'язку із історичними особливостями розвитку англійського феодалізму. Проте поширенню кожної із них у світі безпосередньо сприяла активна колонізаційна політика європейських держав. Зародження та розвиток інших правових системи сучасності було обумовленим релігійним віросповіданням, а також правовими звичаями та традиціями певних народів. Взаємодія між собою типів правових систем, які сформувались в Європі, або з іншими правовими системами у певних державах, призвели до виокремлення змішаного типу правових систем.

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ СВІТУ

2.1. Романо-германська правова система як явище державно-правової дійсності

Романо-германська правова система (сім'я) – це сукупність національних правових систем держав Європейського континенту, які мають схожі етапи історичного розвитку на основі римського права, яке було пристосованим до специфіки нових національних умов (у сукупності з звичаєвим і канонічним правом), спільні основи правового регулювання, схожі структурні елементи права з виділенням у ньому приватного і публічного, а також у яких однакові системи джерел (форм) права [79, с.283–284].

Ряд авторів слушно констатує, що у науковій літературі дану правову систему (сім'ю) також іменують як «сім'я континентального права» та «сім'я цивільного права» [57, с.64; 62, с.62–63]. Проте, ми підтримуємо думку І.В. Полатайко, яка стверджує, що найбільш коректним іменуванням даної правової системи буде саме «романо-германська», адже це відповідає її витокам (генезису) [57, с.64; 60, с.90].

Доцільно відмітити, що у рамках романо-германського типу правової системи виділяють дві групи (підтипи) правових систем: 1) романську (поширюється на Францію, Бельгію, Італію, Іспанію, тощо); 2) германську (поширюється на Німеччину, Австрію, тощо) [79, с.284]. Даний поділ (його схематично зображено на додатку А) обумовлений тим, що незважаючи на відсутність значних відмінностей між вказаними вище групами, у процесі їх історичного формування, в основу романського підтипу (групи) стало римське право, а в основу германського – локальне звичаєве право германських племен та народів, а також «вульгарне римське право».

Поряд із тим, у правовій доктрині існує інший погляд щодо поділу романо-германського типу правової системи на групи. Так, Ю. Цветкова найбільш доцільним вважає поділ романо-германської правової системи на північно-західну (Франція, Німеччина, Нідерланди, Швейцарія, Австрія, Бельгія, Люксембург та інші), південно-західну (Італія, Іспанія, Португалія, тощо) та східноєвропейську групи (Україна, Греція, Сербія, Болгарія, Російська Федерація, Білорусія). Для такого виділення окремих груп науковець застосував критерій, до складу якого входять чотири елементи державно-правового розвитку, які є тісно пов'язаними один з одним: географічний, історичний, економічний та релігійний [94, 60–61].

На наш погляд, зважаючи на специфіку розвитку романо-германської правової системи, обидва наведені вище міркування щодо її поділу заслуговують на існування. Однак, ми вважаємо, що на сучасному етапі розвитку даної правової системи доцільно запропонувати власний погляд щодо цього. Даний факт обумовлено тим, що у період існування Радянського Союзу та його сателітів (держав «соціалістичного блоку») у науковій літературі виокремлювалась соціалістична правова система. Проте, як ми зазначали раніше, наразі відсутні суттєві підстави для її виділення, адже, наприклад, фактично в усіх державах Центральної та Східної Європи, після розпаду «соціалістичного блоку» (Україна, Польща, Білорусь, Болгарія та ін.) склалась романо-германська правова система, яка, по суті, у них і була у період їх входження до «соціалістичного табору». У зв'язку із цим, на даний момент, ми вважаємо, що у рамках романо-германського типу правової системи слід виділяти наступні групи (підтипи): класичний романський, класичний германський, новітній романо-германський (які зображено на додатку Б). Введення останнього підтипу обумовлюється тим, що правові системи більшості постсоціалістичних держав, навіть після входження деяких із них до ЄС (Угорщина, Болгарія, тощо), продовжують формуватись та еволюціонувати.

До органічних особливостей даної правової системи відносять наступне:
1) зв'язок з римським правом, адже у ній втілюється його органічне

продовження; 2) абстрактний характер норм права, у яких встановлюються загальні правила поведінки; 3) суттєва вираженість концептуальності і доктринальності у даній правовій системі; 4) вивчення римського і канонічного права у європейських університетах (Франції, Італії та Німеччини) були основою для формування романо-германського права; 5) кодекси та закони у рамках даної правової системи мають основоположне значення; 6) виражений кодифікований характер, який у даній правовій системі має свої особливості (історичні корені, юридична техніка, тощо); 7) поділ права на приватне публічне, а також його галузева структуризація [62, с. 63–64].

Доцільно відмітити, що незважаючи на той факт, що поділ на публічне й приватне право є звичайним явищем для багатьох правових систем сучасності, спочатку він був властивим саме романо-германському праву, що було обумовлено впливом римського права, від якого у даній правовій системі зберіглась класифікація норм щодо їх приналежності до публічного та приватного права. А іншим структурним поділом романо-германського права є галузевий. У його рамках всі норми прив'язуються до конкретної галузі, які відокремлюються одна від одної відповідно до предмета і методу правового регулювання. Сьогодні у державах романо-германської правової системи основоположними галузями публічного права є конституційне, фінансове, кримінальне, тощо. А до приватного права належать цивільне, сімейне, трудове та інші галузі. Тобто, умовний поділ права на галузі, який було створено ще у період класичного права Римської імперії, виявився стійким і таким, що навіть через століття зберіг свою унікальність та залишився однією з найважливіших характеристик структурної побудови сучасного права [99, с.73].

Іншим суттєвим складовим елементом романо-германської системи права є інститути права, які відрізняються від галузей права обсягом предмета правового регулювання, оскільки будь-який інститут права регулює не всю сукупність однорідних суспільних відносин. З галуззю права його поєднує те, що об'єднані в ньому норми права, які регулюють конкретні суспільні відносини, мають об'єктивну відокремленість, відносну самостійність та

автономність функціонування, але на іншому рівні. У рамках даної правової системи функціонують типи приватного та публічного права, та інститути матеріального та процесуального права. Так, наприклад, серед інститутів цивільного права Франції та Німеччини можна виділити: сімейне право (шлюб, розлучення, усиновлення тощо), речове право, спадкове право тощо [99, с.73].

Зазначимо, що у романо-германській правовій системі існує поділ на публічне і приватне не стільки галузей національного права, скільки норм права. Адже саме норми публічного та приватного права утворюють відповідні галузі та інститути національного права у державах романо-германського права [31, с.29]. На основі наведеного можна констатувати, що основним джерелом права у даному типі правової системи є норма права. У юридичній доктрині під нормою права розглядають особливий вид загальних правил поведінки, які встановлені, санкціоновані компетентним органом держави або в іншому, визначеному нею порядку, що повинні регламентувати суспільні відносини у певних сферах та мають загальнообов'язкову силу [6, с.172].

Загалом романо-германське право можна визначити, як узгоджену, структуровано-ієрархічну правову систему: вершину якої посідають конституції, конституційні закони, звичайні закони, кодекси – комплекси правових норм галузевого характеру, зібраних в одному акті [2, с.122]. При цьому нормативний акт (закон) є пріоритетним (основним) джерелом права у ній. А загалом для правової системи романо-германського типу властивими є наступні джерела права: 1) нормативні акти; 2) міжнародно-правові договори; 3) правові звичаї; 4) правова доктрина; 5) загальні правові принципи 6) судова практика [62, с.92].

У всіх державах романо-германського права відоме поняття закону, який є найважливішим джерелом у системі права, а також підзаконного акта. Основу ієрархії джерел права даної правової системи становить класична піраміда – конституція, закон і акт виконавчої влади. Вона є результатом поєднання принципу законності, принципу поділу влади і демократичного принципу: відповідні компетенції виконавчої та законодавчої влад надаються

конституцією, яка підкорює виконавчу владу законодавчій, оскільки остання представляє народ [62, с.95]. Поряд із тим, конституції більшості держав романо-германського типу правової системи закріплюють пріоритет норм міжнародного договору над національним правом [33, с.291]. Як уже раніше зазначалось романо-германському праву властива кодифікація його норм. При цьому, зазвичай, юридично за кодексами не закріплено пріоритету над поточними законами (крім випадків, коли це там прямо зазначено). Проте вони традиційно користуються серед юристів підвищеним авторитетом [62, с.98].

Щодо загальних принципів, то вони являють собою положення (правила) об'єктивного права, які можуть бути визначеними у законодавстві (проте не завжди), але обов'язково підлягають використанню у судовій практиці і мають достатньо загальний характер [62, с.100]. При цьому загальні правові принципи у рамках даної правової системи визначаються як самостійне (формальне) джерело права: для їх застосування, зазвичай, не потребується необхідності посилатися на інше джерело права (закон, правовий звичай тощо).

Певне місце у системі джерел права романо-германського типу правових систем посідає звичай, проте його роль є загалом доволі обмеженою, і більшою мірою він застосовується в Італії [33, с.292]. На сучасному етапі розвитку романо-германського права звичай стає повноцінним джерелом права після того, як він інтегрується в позитивне право, перетворюючись у його складову частину, наприклад, шляхом його нормативного закріплення [62, с.103]. Проте він інколи може застосовуватись як доповнення до закону та виконувати функцію згладжування протиріч [77, с.412], наприклад, під час застосування судового способу захисту своїх прав чи інтересів.

Стосовно правової доктрини, то у сучасний період розвитку романо-германського типу правової системи у науковій літературі вона не визнається джерелом права у юридично-формальному значенні, проте розглядається як неформальне джерело, що має вплив на право [62, с.105]. Зокрема це стосується правотворчості та тлумаченні правових норм. Як вірно зазначає О.О. Губанов правова доктрина виступає неформальним (неписаним) джерелом, а тому, на

відміну від нормативно-правових актів, міжнародних договорів і правових звичаїв у суто юридичному значенні, не є обов'язковою, однак суттєво впливає на процес розвитку й удосконалення права. Неформальний характер правової доктрини як джерела права вказує також на таку її ознаку, як вторинність. Правова доктрина, будучи вторинним джерелом права, може мати певну юридичну вагу лише тоді, коли наявна прогалина в законодавстві, тобто відсутні певні нормативні положення, які врегульовують конкретну ситуацію, або ж вони є неповними чи незрозумілими [11, с.12].

Щодо судового прецеденту (практики), то аналіз розвитку романо-германської правової системи надає змогу зробити висновок, що він, зазвичай, виконує роль допоміжного джерела права [33, с.292]. На основі судової доктрини може здійснюватись обґрунтування для судового рішення, однак, переважно, посилення на судову практику недостатньо, значно доцільніше зіслатись на судову практику та будь-яке інше формальне джерело права. Тобто, загалом у романо-германській правовій системі судовою практикою не можуть породжуватись норми права, а може бути тільки доведено їх існування [62, с.108]. Проте, важливе місце у системі джерел більшості держав романо-германського права посідають рішення конституційного суду відповідної держави (або тотожного органу) [63, с.29].

Відмітимо, що у деяких державах романо-германського типу правової системи (Німеччині, Швейцарії та Іспанії) роль та значення судової практики у системі джерел права є значно важливішими ніж у інших державах даної правової системи. Так, наприклад, до безпосередніх функцій німецького правосуддя належить також участь в удосконаленні та розвитку права, куди входять повноваження у формі правотворчої діяльності. Дані повноваження судових органів виникли на основі рішення Федерального конституційного суду Німеччини від 1973 р., у якому зазначалось, що судова діяльність не може зводитись тільки до пізнання права [62, с.109].

Поряд із тим, протягом останніх періодів спостерігається зростання ролі судової практики у всіх державах романо-германської правової системи, які

ратифікували Конвенцію про захист прав і основоположних свобод 1950 року [27]. Це обумовлено тим, що у них визнані прецедентний характер рішень ЄСПЛ та їх статус як важливих джерел права.

Таким чином, на даний момент однією із провідних правових систем сучасності, розвиток якої впливає на Україну, є романо-германська. Даний тип правової системи володіє певними особливостями, які є наслідком процесу її історичного становлення та подальшої еволюції.

2.2. Сучасна англо-американська правова система: теоретико-прикладний аналіз

Станом на сьогодні англосаксонська правова система (сім'я) є однією із найбільш впливових, найпоширеніших та найстаріших правових систем сучасності [61, с.539]. Вона являє собою сукупність національних правових систем, у рамках яких виокремлюються загальні риси, які полягають у схожості в основних засадах правового регулювання, єдності закономірностей на основі норми, яка створена судовим прецедентом, що є основним джерелом (формою) права, а також у домінуванні процесуального права над матеріальним та у поділі права на загальне право і право справедливості [63, с.142; 79, с.287]. Історично даний тип правової системи походить від загального права (англ. *common law*) Англії, а невід'ємною його характеристикою є визнання судового прецеденту як основного джерела права [13, с.4].

Доцільно відмітити, що у науковій літературі для позначання даного типу правової системи застосовують різноманітні дефініції: 1) англо-американська правова сім'я (система); 2) англосаксонська правова сім'я (система); 3) система загального права; 4) система прецедентного права [57, с.78]; 5) система «суддівського права» (англ. *judemade law*) [75, с. 331]. Однак, ми розділяємо позицію тих науковців [58, с.12], які вважають, що даний тип правової системи найдоцільніше іменувати «англо-американським». Хоча, слід відзначити, що ця правова система історично склалась та існує не тільки в Англії та США (чи

американському континенті), а й у великій кількості інших сучасних держав. При цьому, національні правові системи кожної із них, незважаючи на основоположну роль англійського права, пішли самостійним шляхом розвитку.

У даній правовій системі (сім'ї) прийнято виокремлювати два підтипи (групи): 1) англійського права; 2) права США. Якщо стосовно другого підтипу все зрозуміло, то перший посідає домінуючу роль у рамках англо-американської правової системи, беручи до уваги територію його поширення, що обумовлено колоніальним минулим Англії (Великої Британії). Проте англійське право не є правом всієї Великої Британії. Воно діє тільки у таких її частинах, як Англія та Уельс. Також до англійського права поряд двома вищевказаними, належать правові системи Канади (крім Квебеку), Австралії, Нової Зеландії, а також право держав-членів Британської співдружності націй (Барбадос, Гренади, Фіджі, Ямайка, тощо), які колись були британськими колоніями [62, с.128].

Англо-американська правова система має ряд істотних особливостей, які науковці пов'язують з історичним шляхом її розвитку: 1) у структурі права у ній виокремлюють загальне право і право справедливості; 2) у даній системі відсутній поділ права на приватне і публічне, а найважливіше значення має процесуальне право в порівнянні з матеріальним; 3) за суддями закріплено визначальну роль у правотворчості; 5) у ній судовий прецедент визначається основною формою (джерелом) права; 6) її право не має чіткого галузевого характеру; 7) правові звичаї можуть застосовуватись як допоміжні джерела права; 8) правова доктрина у ній спрямована на задоволення потреб судової практики; 9) у ній домінують права та свободи особи [79, с.288–289].

Поряд із тим, також заслуговує на увагу погляд науковців, які виділяють наступні особливості англо-американської правової системи: 1) стабільний її розвиток (наступність права) – через що англійська судова практика розглядала право як елемент, який не змінюється із плином часу; 2) на дану правову систему не вплинуло римське право (відсутність його рецепції); 3) історично, за своїм змістом та природою у даній правовій системі сформувався суддівський

характер права; 4) суттєвий вплив на розвиток та еволюцію загального права здійснили юристи-практики; 5) у ній значно менша абстрактність норм права, порівняно із романо-германською правовою системою та відсутній поділ права на публічне та приватне; 6) у англосаксонській правовій системі функціонують загальне право та право справедливості; 7) у ній вирізняються прецедентне та статутне право; 8) при існуванні матеріального та процесуального права, перевагу має останнє; 9) їй притаманний доволі низький рівень кодифікації; 10) судовий процес у її рамках має яскраво виражений змагальний характер; 11) доволі важлива роль та значення суду присяжних [62, с.131–132].

Відмітимо, що сучасне англійське загальне право поділяється на матеріальне і процесуальне. До першого належать норми, якими регламентують правовідносини у наступних сферах: конституційна, податкова, кримінальна, деліктна, договірна, міжнародно-приватна, сімейна; адміралтейська (морська). Англійське процесуальне загальне право утворюється з доказового права, кримінального, адміністративного, цивільного та арбітражного процесів. До предмету сучасного права справедливості (англ. law of equity) належать правові відносини у таких правових сферах: власності, спадкування, довірчої власності, банкрутства, тощо [13, с.9–10].

Серед джерел англо-американського права можна виокремити дві основні групи: первинні і вторинні. До первинних належать ті, що містять загальнообов'язкові правові приписи. З-поміж них виокремлюють: законодавство як право, яке створюється уповноваженими органами (статути та делеговане законодавство); прецедентне право; інші джерела (зокрема, правовий звичай). У науковій літературі до вторинних джерел відносять ті, які є коментарями до первинних джерел, тобто доповнюють їх (правова доктрина, збірники судових прецедентів чи судової практики, тощо) [62, с.150; 63, с.164].

Зважаючи на джерела даної правової системи, слушною видається думка, що у системі англійського права виділяють два види норм: прецедентні та законодавчі (статутні). Останні становлять правила поведінки загального характеру. Прецедентні норми мають казуїстичний характер, і за своєю суттю

вони є судовим рішенням у відповідній справі, яке є обов'язковим для її сторін та при вирішенні інших подібних справ (казусів) [13, с.10; 75, с.331].

Основним джерелом права у англо-американському типі правової системи є судовий прецедент. За своєю суттю судовий прецедент (від лат. *praecedens, praecedentis* – той, що передує) є результатом діяльності суду, коли винесене рішення у конкретній справі набуває обов'язкового характеру для вирішення і розгляду аналогічних справ у майбутньому [62, с.151–152].

Доктрина судового прецеденту у англійській правовій системі ґрунтується на принципі «*stare decisis*» (від лат. – стояти на вирішеному). Він являє собою імперативне правило такого змісту: вирішувати так, як було вирішено раніше. Тобто відповідно до «*stare decisis*» суди не можуть переглядати прецеденти вищих судів за своїм розсудом [62, с.152; 63, с.165].

Поряд із тим, варто зауважити, що особливістю англійської групи англо-американської правової системи є те, що у ній обов'язкові прецеденти створюються тільки вищими судовими інстанціями держави. Відповідно до Закону про суд 1971 р., Закону про Верховний суд 1981 р., Актів про судоустрій 1873–1875 рр., високим судом є Верховний суд, до складу якого входять: Суд корони, Високий суд та Апеляційний суд. Юрисдикція кожної установи поширюється на певне коло суспільних відносин, тому у рамках трьох установ є відповідні відділення: у Апеляційному суді – цивільне та кримінальне, у Високому суді – відділення королівської лави, канцелярське та сімейне відділення. Суд корони розглядає кримінальні справи щодо найважчих видів злочинів за участю присяжних. До того ж до високих судів належать Палата лордів і Судовий комітет Таємної ради, який утворюється із суддів палати лордів і суддів заморських територій, держав-членів Британської співдружності націй. Прецеденти кожної із зазначених установ носять обов'язковий характер (передусім для нижчестоящих судів, які не створюють прецедентів). Проте з 1966 р. Палата лордів в інтересах правосуддя може відходити від своїх прецедентів [46, с.286; 63, с.165; 95, с.349].

Зважаючи на вищевказане, вірною видається думка Б.І. Квятковської, що доцільно розрізнити два критерії у використанні принципу «*stare decisis*»: змістовний (рівень тотожності прецеденту фактичним обставинам справи, яка розглядається) та інстанційний (ієрархічне становище у судовій системі судів, який створив прецедент, і який його застосовує). Проте, науковець слушно зазначає, що зазначені критерії повинні враховуватись з урахуванням особливостей структурно-ієрархічної побудови судової влади [23, с.4].

Зазначимо, що у судовому рішенні, яке створює прецедент, виокремлюють наступні основні елементи: юридичний висновок у конкретній справі (англ. *decision*) та його юридичне обґрунтування (лат. *ratio decidendi*). Однак тільки «*ratio decidendi*» має обов'язковий характер і фактично являє собою зміст судового прецеденту. Дане юридичне обґрунтування знаходиться у мотивувальній частині рішення, і воно є нормою прецедентного права, яка застосовується для того, щоб було розв'язано випадок (казус), на основі якого виникло судове провадження [13, с.13; 62, с.154].

Поряд із тим, англійському праву щодо судового прецеденту відомі такі інститути, як: його перегляд (скасування); зміна рішення нижчого суду; відмова від застосування конкретного прецеденту (якщо запропонований суду прецедент не відповідає фактичним обставинам справи) [62, с.156–157].

В англо-американській правовій системі також вагомому значення мають закони (статутне право) та підзаконні акти (делеговане право). Проте тут також доцільно виокремлювати його особливості у рамках англійського та американського підтипу даної правової системи. Так, всі закони, які належать до статутного права Великої Британії (воно поширюється на всі частини держави), мають однакову юридичну чинність, підлягають єдиному порядку прийняття, зміни та скасування. У державі діє принцип верховенства статутів, який ґрунтується на принципі парламентського суверенітету. Він полягає в тому, що вся законодавча влада зосереджена у парламенті (під яким розуміють законодавчий орган, до складу якого входять монарх, Палати лордів і Палати общин), і тільки даний орган може приймати та скасовувати статути, або

зупиняти їх дію. При цьому парламент наділений правом приймати статути (закони) із будь-якої сфери суспільних відносин, і дані акти мають рівний статус [13, с.13; 62, с.148; 63, с.175].

Загалом, можна стверджувати, що після приєднання Великої Британії до Європейських співтовариств у 1973 р., у державі почала зростати роль законів (статутного права). Останнім часом тут помітні спроби систематизації законодавства. Крім того, з формально-юридичної точки зору, будь-який прецедент можна скасувати статутом парламенту, а при виникненні протиріччя саме за нормою закону буде пріоритет [63, с.177]. Проте, це не означає зменшення ролі судового прецеденту як джерела англійського права. Як зазначається у науковій літературі статути (закони парламенту), зазвичай, приймаються для внесення змін та доповнень до чинного права [62, с.159], або вони застосовуються після їхньої інтерпретації (тлумачення) судами (особливо властиво для Англії та Уельсу). Саме судовою практикою у англійському праві визначається вплив актів парламенту на суспільні відносини [63, с.177]. Тобто у сучасних умовах саме за прецедентним правом зберігаються провідні позиції в англійському підтипі (групі) англо-американської правової системи [95, с.351].

Стосовно підзаконних актів (делегованого законодавства), як джерела англійського права, то його особливість полягає у тому, що у зв'язку із тим, що парламент «делегує» свої повноваження щодо прийняття актів іншим органам (уряду) чи посадовим особам (міністрам), у науковій літературі слушно зауважується, що такі акти фактично прирівнюються до законів. Таке делегування повноважень відбувається двома шляхами: 1) створенням спеціального закону, де зазначено про закріплення відповідних повноважень за певним суб'єктом; 2) створення загального («скелетного») закону, який потребує для свого застосування відповідних підзаконних актів. Останні стосуються так званих «статутних інструментів», які приймаються міністрами уряду у формі відповідних інструкцій. Поряд із тим, до делегованого законодавства також відносять: постанови місцевих органів влади, постанови публічних корпорацій, професійні та судові правила [62, с.162–163].

Щодо правового звичаю в англо-американській правовій системі, то він, загалом, має другорядне значення, хоча сфера застосування звичаю у англійському та американському праві відрізняється: у США звичай більшою мірою застосовують у торговому праві (лат. *lex mercatoria*), а в англійському праві – у конституційному (у рамках парламентських процедур) та торговому. При цьому, особливо важливу роль звичай відіграє саме у англійському конституційному праві. Крім того, у англійському праві охороняються тільки торгові звичаї, оскільки звичай (крім *lex mercatoria*) може визнаватися обов'язковим, якщо він існував до 1189 р. [13, с.14; 63, с.179].

Також додатковим джерелом англо-американської правової системи є правова доктрина. Відмітимо, що у рамках цієї системи під правою доктриною розуміють судові коментарі, описи прецедентної практики, які виконують роль практичного керівництва для юристів, а не юридична наука, теоретичні ідеї та погляди [63, с.179]. На той факт, що у англо-американській правовій системі вона відіграє ще помітну роль звертає увагу О.О. Губанов, який стверджує, що у рамках даної системи правова доктрина справляє безпосередній вплив на процес правореалізації, виступаючи одним із джерел права. Це обумовлюється своєрідністю англо-американської правової системи, у якій закон реалізується не самостійно, а за допомогою його інтерпретації у судових прецедентах. Тому в англо-американському праві деякі літературні джерела мають широке визнання й використовуються під час вирішення конкретних справ. Однак, О.О. Губанов слушно уточнює, що більш помітна роль правової доктрини є характерною для американського, а не для англійського права [11, с.13].

Аналізуючи англо-американську правову систему, вважаємо за доцільне також акцентувати увагу на особливостях її американського підтипу, які відрізняють його від англійського. Серед його ознак можна виділити наступні: 1) існування у рамках сучасного американського права двох рівнів: федерального та суб'єктів федерації (штатів); 2) провідне становище писаної Конституції США (у Великій Британії вона існує в іншому вигляді); 3) існування конституцій та законів окремих штатів; 4) більш суттєвіша роль і

значення законодавства у правовій системі США порівняно із статутним правом у англійській системі; 5) суттєвий рівень кодифікації та консолідації законодавства США: спільні для суб'єктів федерації правові норми, які стосуються різних галузей права, об'єднані у Звід законів (складається із 50 розділів, кожний із яких містить положення із відповідної галузі права або значному правовому інституту); 6) суворе дотримання принципу поділу влад; 7) судовий контроль за конституційністю законів як на рівні федерації, так і на рівні окремих штатів: Верховний суд США та верховні суди штатів наділені правом визнати відповідно федеральний закон або закон штату неконституційним; 8) менш суворіша дія правила судового прецеденту (принципу «stare decisis») [13, с.10–11; 62, с.178–179].

Істотна специфіка права США значною мірою зумовлена республіканською формою правління та федеративним устроєм. Відмітимо, що особливості взаємодії федерального законодавства США та законодавства штатів визначається відповідно до Десятої Поправки до Конституції США: повноваження, які не надано даною Конституцією Сполученим Штатам і не заборонених штатам, залишаються за штатами або народом [13, с.11; 111]. Крім того, у праві США закріплено принцип верховенства Конституції, і відповідно до нього функціонує дворівнева ієрархія тотожних джерел права (на федеральному та на рівні штатів): 1) Конституція (федеральна та окремих штатів); 2) нормативні акти (закони), договори та правила судового розгляду (загальнодержавні та на рівні штатів); 3) адміністративні положення; 4) загальне право США та окремих штатів [79, с.289]. При цьому, у США хоч і судові прецеденти є основним джерелом права, закони мають доволі вагоме значення. Поряд з існування консолідованого права у певних сферах, де компетенцією володіє тільки парламент США, важливу роль відіграють законотворчі та судові органи окремих штатів [13, с.14].

Варто також зауважити, що доволі цікавим є питання стосовно взаємодії прецедентів федеральних судів і судів окремих штатів. У науковій літературі існує думка, що суди штатів «зв'язані» прецедентами вищих судів штатів з

питань, які стосуються права окремих штатів та федеральних судів стосовно питань федерального права. Крім того, Верховний суд США та вищі суди штатів можуть відхилитись від принципу «stare decisis» щодо дотримання норм прецедентів, зіславшись на верховенство Конституції США. Адже судді вважають себе зобов'язаними дотримуватися її безпосереднього тексту, а не судової практики з її тлумачення [4, с.66–67].

Таким чином, однією із провідних правових систем сучасності є англо-американська, у рамках якої виокремлюють англійський та американський підтипи, які мають ряд відмінностей. Англійський підтип є більш класичним у даній правовій системі, що у проявляється у суворішій дії судового прецеденту.

2.3. Релігійна та традиційна правові сім'ї як правова адаптація архаїчної соціальної регуляції

Протягом всієї історії людства доволі важливу роль у ньому посідала релігія, звичаї та традиції. Їх роль була настільки помітною, що на певному етапі розвитку людства вони ставали основою для регулювання суспільних відносин. Даний факт призвів до того, що фактично у всіх частинах світу вони стали основою для формування правових систем. Як вірно з даного приводу зазначає К.О. Шелестов правові системи практично завжди відчували вплив релігії у процесі своєї еволюції. Це також стосується і звичаїв та традицій, які регулювали спосіб життя і поведінку людей [100, с.93].

Однак, у зв'язку із еволюційним розвитком суспільства, поступово почали слабшати роль та значення релігії, звичаїв та традицій. У найбільш прогресивних правових системах провідна роль закріпилась за іншими джерелами права (прецедентом – у англо-американській та законом – у романо-германській). Проте, така еволюція була властивою тільки для передових суспільств та держав, які зародились та розвивались у Європі. Зважаючи на культурно-світоглядні особливості позаєвропейських суспільств, а також їхню консервативність, ряд правових систем пішли іншим шляхом розвитку, який

полягав у тому, що їх основу складала релігія, правові звичаї та традиції. Це, у свою чергу, призвело до виникнення релігійної та традиційної (традиційно-звичаєвої) правових сімей. Незважаючи на свій архаїчний характер, відповідні правові системи у рамках даних сімей продовжують функціонувати у наш час. А у правових звичаях і традиціях відображається їх зміст і суть [100, с.94].

Релігійна правова сім'я становить собою сукупність правових систем, формування та розвиток яких відбувалось на основі відповідного релігійного вчення, а релігійні догми є основою для регулювання суспільних відносин. У науковій літературі, зазвичай, до релігійної правової сім'ї відносять мусульманську (ісламську), індуську та іудейську правові системи [55, с.19]. Проте, рядом науковців небезпідставно до даної правової сім'ї відноситься система канонічного права [62, с.194; 79, с.283]. Однак, відмітимо, що на даний момент остання правова система фактично є найменш поширеною, і вона не має суттєвого впливу на розвиток національних правових систем.

Найбільш поширеною з-поміж правових систем релігійної сім'ї є ісламська. За даними 2017 р. серед 7,7 млрд. мешканців нашої планети, 1,7 млрд. становлять особи, які сповідують іслам. У 42 державах мусульмани становлять більшість населення, а у 28 – іслам є державною релігією [96, с.24]. У загальному вигляді мусульманське право можна визначити, як сукупність підтримуваних державою норм релігійного, правового та морально-етичного характеру, що сформовані відповідно до догм ісламу та їх тлумачення, які регулюють відносини всередині мусульманської громади [14, с.4].

Мусульманське право має доволі архаїчний характер, адже воно сформувалось у VII–X ст. і розглядається як результат божественного одкровення Аллаха. Тому дане право не спирається на авторитет якогось його земного творця [62, с.198]. Невід'ємною частиною ісламу є шариат, на основі якого регламентується не тільки поведінка мусульманина, а і його думки та почуття. При цьому, всі нормативні приписи ісламу виходять з ідеї обов'язків людини перед Аллахом, а не із прав і свобод людини [33, с.311].

У науковій літературі прийнято виділяти наступні ознаки мусульманського права: 1) нерозривний взаємозв'язок права й ісламу; 2) персоніфікований характер правових положень; 3) до його складу більшою мірою входять обов'язки людини і санкції за їх порушення; 5) домінування імперативних норм над диспозитивними; 4) архаїчний і формально-казуальний характер права; 6) несистематизованість правових норм; 7) існування декількох течій і шкіл ісламського права [56, с.41–42; 62, с.197–199; 79, с.291].

До джерел ісламського права прийнято відносити: 1) Коран – головна священна книга ісламу; 2) суну (сунну) – збірник зафіксованих у формі переказів (хадисів), вчинків і висловів пророка Мухаммеда; 3) іджму (доктрина мусульманського права) – одностайні думки авторитетних ісламських правознавців однієї чи всіх шкіл щодо питань, які прямо не регламентовані у Корані та суні; 4) кійас (кийас) – висновок за аналогією, у якому вказується, що юридична проблема може бути вирішена на підставі аналогії з тим, що міститься в Корані та суні [79, с.291; 104, с.121]. Доцільно відмітити, що у мусульманській правовій системі окремо застосовується поняття «Коранічного права», коли йдеться про правила поведінки, які зазначено в Корані, але вони не потребують зусиль щодо їх інтерпретації [36, с.40; 110, с.33]. Також, на практиці, у менш ортодоксальних ісламських спільнотах, застосовуються й інші джерела: 1) адат – звичаї, правила поведінки, прийняті тією або іншою групою мусульман; 2) фетва – висновок, що дається муфтієм стосовно якоїсь ситуації з позицій шаріату [14, с.8–9]. Крім того, звичаї та угоди, не будучи офіційним джерелом ісламського права, іноді можуть використовуватись для доповнення чи уточнення принципу права чи релігійної правової норми [62, с.204].

Щодо законів у мусульманській правовій системі, то на початку XIX ст. вони і кодифіковані акти були запозичені з романо-германської правової системи. Значною мірою їх застосовують при регулюванні конституційних, торгових, кримінальних, адміністративних і процесуальних відносин [55, с.22]. Проте у більш ортодоксальних ісламських державах (Іран) вони мають

найнижчий статус, а у менш (Туреччина) – у вказаних сферах їх значення є вищим. Однак, у законах, значною мірою, втілюються приписи ісламу.

Відмітимо, що історично у ісламській релігії склалися два основні напрями: сунітський та шіїтський. Їхня релігійна та правова практика доволі сильно відрізняється [62, с.200]. Основна різниця між ними полягає у ставленні до суні (суніти визнають її одним з основних джерел релігійних та правових норм, а шіїти – тільки деякі її положення) та до визнання пророком четвертого халіфа Алі ібн Абу Таліба, двоюрідного брата пророка Мухаммеда (656 – 661). Так шіїти до джерел релігійних і правових норм, крім основних, які наводились вище, відносять висловлювання халіфа Алі – вчення про імамів (духовних керівників громади) [14, с.6; 32, с.281–283]. У рамках кожного із зазначених напрямів утворились свої школи мусульманського права: 1) у сунітів – малекітська, ханефітська, ханбалітська, шаф'їтська; 2) у шіїтів – зейдитська, джафаритська (школа Джа-Фарита) [14, с.7; 62, с.201; 98, с.79].

При цьому, у більшості ісламських держав домінує сунітський напрям даної релігії, проте у Ірані, Іраку та Бахрейнні переважну більшість населення складають шіїти, що дає підстави стверджувати, що на їхні національні правові системи здійснює вплив даний напрям ісламу. У зв'язку із цим, ми вважаємо, що у мусульманській правовій системі доцільно виокремлювати три групи: 1) сунітську, 2) шіїтську; 3) створену на основі інших течій. Даний поділ зображено у додатку В. Необхідність виокремлення останньої групи зумовлено тим, що у Султанаті Оман більшість населення становлять мусульмани ібадитського напрямку [98, с.128], який відрізняється від сунізму та шіїзму.

Поряд із цим, як вірно зауважують ряд науковців, слід розрізняти поняття «мусульманське право» і «право мусульманських держав», які хоч і є близькими, але не тотожними. Проте саме правова система мусульманського права з-поміж інших систем релігійних правових сімей на даний момент найбільше застосовується, незважаючи на свою архаїчність. Так, у загальному вигляді, станом на сьогодні, розрізняють дві групи мусульманських держав, зважаючи на: рівень застосування ісламського права для регулювання у них

суспільних відносин і обумовленість норм національного права нормами шариату. Перша група характеризується тим, що іслам є державною релігією і становить основу правової системи держави (дану групу можна іменувати як ортодоксальні мусульманські держави). До цієї групи належать: Саудівська Аравія, Іран, Кувейт, Афганістан та ін. Другу групу становлять держави, у яких окремі аспекти громадського життя регулюються ісламським правом (статус осіб та релігійних установ), а нормами світського права (яке створено на основі іншої правової системи), регулюються інші сфери суспільних відносин, без застосування принципів шариату [62, с.206–207].

Іншою правовою системою релігійної сім'ї є іудейська (єврейська), яка є однією з найстаріших у світі: її історія налічує понад три тисячоліття. Це обумовлено тим, що вона нерозривно пов'язана з іудаїзмом та є його невід'ємною складовою частиною. Підтвердження даного факту проявляється у наступному: 1) у іудейській традиції джерела єврейського права та іудаїзму (як і сама держава) мають спільне походження – Божественне (релігійно-етичне підґрунтя ідеологічного складника); 2) через єдність норм релігії та права проявляється обов'язок кожного єврея дотримувати релігійно-правових приписів; 3) у рамках іудаїзму право та релігія поєднуються в одній системі застосування правових норм [9, с.111–112; 29, с.12; 35, с.50].

У науковій літературі існують різноманітні дефініції щодо визначення єврейської правової системи. Більшість вчених під нею розуміють релігійно-правову систему, якою регулюються суспільні відносини у єврейській громаді, що сповідує іудаїзм [62, с.220; 69, с.86]. Проте, доволі цікавою видається думка М. Гартман, яка дану правову систему розглядає як структурно-цілісну, впорядковану та історично обумовлену сукупність заснованих на Торі правових засобів, на основі яких інститути публічної влади здійснювали вплив на суспільні відносини в єврейському суспільстві [9, с.111].

Особливостями іудейської правової системи є: 1) єврейське право сформувалось на основі норм іудаїзму (є його частиною); 2) дана правова системи поширюється тільки на євреїв, які сповідують іудаїзм, вона є

мононаціональною; 3) значний період єврейське право існувало та розвивалось у громадах через відсутність національної держави даного народу; 4) єврейське право має імперативний характер (заборони та обов'язки) [62, с.220–222].

До джерел єврейського права відносять: 1) Старий Завіт, серед книг якого найважливіше положення належить Торі (П'ятикнижжя Мойсея); 2) Талмуд – багатотомний збірник єврейських правових та релігійно-етичних норм; 3) Мидраш – тлумачення і коментування Тори; 4) законодавство (такана і гзера) галахичних мудреців, які мають відповідні повноваження; 5) рішення єврейських суддів, а також поведінка і спосіб дій знавців Галахи (традиційного єврейського права, яке міститься у священних книгах) у конкретній ситуації; 6) звичай у всіх його формах і проявах [34, с.58–60; 55, с.22].

Також у релігійній правовій сім'ї виокремлюють правову систему індуського права. Головною її особливістю є релігійно-общинний характер її формування і побудови, основою якого є релігія індуїзм. Відповідно до догм індуїзму все суспільство поділено на чотири касты (варни): 1) брахмани (жерці); 2) кшатрії (воїни); 3) вайші (селяни, ремісники, торговці); 4) шудри (найнижчі верстви населення). Саме від того, у якій касті перебуває людина, залежить її становище у суспільстві [29, с.14; 62, с.20].

Основними джерелами індуського права є: 1) веди (Ригведа, Самаведа, Яджурведа, Атхарваведа) – священні книги, в яких містяться божественні для індусів приписи; 2) смрити – літературно-релігійні пам'ятки (трактати мудреців до вед), які містять правові норми; 3) дхмармасутри – перші збірники індуських релігійно-правових норм поведінки щодо членів тієї чи іншої касты, стосовно правителів, батьків та інших родичів; 4) дхармашастри – збірники правових норм («Закони Ману»), створених шляхом переміщення релігійних норм у праві; 5) нібандхи – коментарі до дхармашастр, де роз'яснювались положення останніх задля усунення колізій; 6) старовинні місцеві звичаї. При цьому законодавство й судова практика ніколи не визнавалися джерелами індуського права через консервативно-архаїчний індуїзму [55, с.20; 62, с.213–216].

Стосовно традиційної (традиційно-звичаєвої) правової сім'ї, то її слід розглядати як сукупність правових систем, основу яких складають морально-філософські ідеї про соціальне життя як частину природного світопорядку, а зразком суспільного устрою у них є соціальна гармонія, яка забезпечується неписаними правилами поведінки (традиціями та звичаями) [79, с.293].

Характерними ознаками даної правової сім'ї є: 1) основу системи форм (джерел) права посідають звичаї і традиції, які, переважно, мають неписаний характер; 2) звичаї та традиції у даних системах визнаються державами і регулюють відносини всередині певної спільноти; 3) традиції та звичаї даної правової сім'ї характеризуються високим рівнем архаїчності, і є синтезом морально-ідеологічних та правових приписів, які історично виникли; 4) у суспільствах цієї правової сім'ї склалось загалом негативне ставлення до законодавства; 5) у процесі реалізації норм права у рамках цієї правової сім'ї спостерігається певне ігнорування державних структур [62, 239; 79, с.294].

Загалом у традиційній правовій сім'ї виділяють дві групи: традиційного права (далекосхідну) та звичаєвого права (африканську). Перша група існує у державах Далекого Сходу. Особливістю даної групи є те, що її основні правові системи (Китай, Японія) мають тисячолітню історію та формувались під впливом різноманітних морально-філософських течій. Це яскраво простежувалось у Китаї, де у II тисячолітті до н. е. почали виникати держава та право, які протягом тривалого періоду розвивалися під сильним впливом філософських вчень конфуціанства, даосизму і легізму, що суттєво відбилося на правовій системі, де провідну роль стали відігравати традиції. Незважаючи на те, що правова система сучасного Китаю має змішаний характер [79, с.294], у ній доволі відчутний вплив традицій, що, зокрема, проявляється у наявності діючої системи традиційних уявлень про гідну поведінку людини.

Подібним чином розвивалась правова система Японії, яка до середини XIX ст. перебувала у певній ізоляції від решти світу [79, с.295]. А після поразки Японської імперії у Другій світовій війні у державі особливо активно розпочався процес «вестернізації» права [62, с.252]. У зв'язку із цим, вірною

видається думка М.А. Вороніної, що у її формуванні суттєву роль відіграли елементи права конфуціанського Китаю, західних держав, у поєднанні із місцевими традиціями та звичаями [8, с.82]. Однак, старі звичаї і спосіб мислення суттєво вкоренились у свідомості більшості японців, що дає підстави стверджувати про практичне застосування традиційних норм, особливо у приватно-особистісних відносинах. Так, наприклад, фактично усі суперечки між членами японської родини вирішуються без судового втручання, а за допомогою правових традицій і звичаїв [62, с.254–255].

Щодо групи звичаєвого права, то її можна визначити як сукупність правових систем, у яких домінуючою формою джерел права є звичай, і які об'єднані схожістю історичного розвитку, спільністю основних принципів правового регулювання, а також певними ідеологічними аспектами [15, с.17].

Звичаєве право являє собою сукупність звичаїв, практики та переконань, які прийняті як обов'язкові правила поведінки корінних народів та місцевих громад. Воно є невід'ємною частиною їхньої соціально-економічної системи та способу життя. У більшості держав Африки звичаєве право визнається джерелом права, а у деяких із них його роль обмежується здійсненням внутрішньої автономії або самоврядування корінних народів і місцевих спільнот. Загальноприйняті звичаї у правових системах даної групи посідають центральне місце в самоідентичності етносів і місцевих громад, визначенні відповідальності, прав та обов'язків їх членів, тощо [72, с.22].

Слід відмітити, що у більшості африканських держав застосування звичаєвих норм отримало офіційне визнання у конституціях, законодавчих актах, місцевих актах, систематизованих актах та іншому нормативному матеріалі. А під час формування національних правових систем у нових африканських державах необхідно враховувати місцеві традиції та звичаєві норми [72, с.23].

Отож, виникнення та розвиток релігійної та традиційної правових сімей у певних регіонах планети обумовлено особливостями ролі релігії, традицій та звичаїв, які вони відігравали у тамтешніх суспільствах. Їхньому становленню також сприяло те, що вони широко підтримувались державами.

2.4. Основні аспекти розвитку правових систем змішаного типу

За рівнем однорідності сучасні правові системи поділяються на однорідні («чисті») та змішані. До змішаних правових систем належить група систем, які було сформовано (а чимало із них продовжують формуватися) під впливом декількох правових систем (сімей) водночас, об'єднуючи у собі їхні структурні елементи [62, с.38].

Необхідність виділення даного типу правових систем у наш час фактично є потребою реальності. Відмітимо, що про потребу виокремлення змішаного типу правових систем зазначалось як у вітчизняній, так і у зарубіжній науковій літературі. Так, наприклад, відомий американський дослідник В. Палмер обґрунтував ідею об'єднання змішаних правових систем в окрему правову сім'ю [109, с.3]. Проте, як ми уже раніше зазначали, у вітчизняній правовій доктрині існує підхід, відповідного до якого поняття «правова система» розглядається у широкому аспекті, який тотожний поняттю «правова сім'я».

Стосовно вітчизняних дослідників, то тут варто відмітити О.Ф. Скакун, яка тривалий період зазначає на необхідності виокремлення даного типу правових систем. Так, вона вірно стверджує, що змішаними можна вважати багато національних правових систем сучасності. Тому нею виокремлюється їх особлива група: «гібридний» тип змішаної правової системи, у рамках якого існують елементи двох класичних типів правових систем: англо-американського та романо-германського. У зв'язку із цим, у даному типі правових систем науковець виділяє північноєвропейську (скандинавську) та латиноамериканську групи [76, с.576–577]. Її думку загалом було підтримано на пострадянському просторі [81, с.93]. Проте на даному етапі до «гібридного» типу правових систем пропонують також відносити афро-азійську групу. На наш погляд це не зовсім коректно, адже О.Ф. Скакун виокремила «гібридний тип» змішаних правових систем на основі поєднання двох класичних типів, а у афро-азійських державах, які колись були колоніями європейських держав, поєднання двох класичних типів правових систем майже завжди

супроводжується із елементами релігійної чи традиційно-звичаєвої правової сім'ї (Ізраїль, Шрі-Ланка, Зімбабве, ПАР, Ботсвана, тощо).

Відмітимо, що головною причиною такого «змішування» правових систем у межах однієї держави чи навіть окремої територіально-адміністративної одиниці у складі федеративної держави є правова акультурація – глобальний трансформаційний процес, якого зазнає одна правова система від контакту з іншою з використанням різних за природою та силою впливу засобів примусу [62, с.39]. При цьому, взаємодія правових систем може відбуватись різними способами: 1) трансплантації елементів права одних держав у правові системи інших; 2) рецепції (запозичення) цілих національних правових систем; 3) насильницьким впровадження іноземного права (спостерігається при колонізації) [5, с.442]. При цьому, у деяких літературних джерелах перший та другий способи розглядають у рамках одного – переміщення права шляхом рецепції [62, с.39].

Значна частина змішаних правових систем сформувалися внаслідок колонізації, анексії, уступок територій, тобто через взаємодію, яка відбулась після насильницького впровадження певної правової системи. Після процесу деколонізації держави Африки, Азії та Америки утворили нові правові системи, у яких суттєвою мірою було збережено правові системи метрополій, що діяли до моменту здобуття незалежності. Крім того, інколи незалежні суди новоутворених держав формували право, інтерпретуючи новітнє законодавство колонізаторів, проте з суттєвим врахуванням місцевих звичаїв [62, с.39].

Стосовно створення правових систем шляхом рецепції, то яскравим прикладом такого зародження змішаної правової системи є національної правові системи Шотландії (частина Великої Британії) та Держави Ізраїлю – відповідно найстарішу (початок XVIII ст., проте існують думки, що набагато раніше) та одну з більш молодших (друга половина XX ст.) [62, с.39].

Загалом категорія «змішані правові системи» суттєво охоплює поняття правового плюралізму, тобто у рамках такої системи співіснують дві чи більше правові традиції або їх частини, які одночасно у ній взаємодіють [71, с.47]. Як

зазначає Є.М. Трикоз у цих синкретичних правових системах є загальні структурні риси права, збігаються вектори юридичної традиції і схожі проблеми правової культури. Адже вони ґрунтуються на загальній історико-юридичній традиції і конструкціях декількох правових сімей (систем). Їх складовою частиною виступає або прецедентне (англо-американське) право в альянсі з романо-германським (французьким, голландським), або ж одна з цих правових сімей стикається з релігійно-традиційним правом (мусульманським, індуським і ін.). У зв'язку з цим науковець виокремлює два умовних типи змішаних правових систем – «гібридний» і плюралістичний [81, с.93].

Відмітимо, якщо доволі ретельно досліджувати феномен «змішаності правових систем», то як стверджує Є. Трикоз, фактично всі національні системи сучасності є змішаними і об'єктивно майже не залишилось «чистих» правових систем [81, с.92]. У цьому контексті, слід відмітити, що на основі дослідження, яке було проведено науковцями Університету Оттави (Канада), авторами віртуального проекту «змішані правові системи», було встановлено під дане поняття підпадає ледь не половина сучасних правових систем. У рамках даного проекту вказаними науковцями було виокремлено одинадцять груп держав, у яких функціонують такі правові системи: 1) змішана система романо-германського та мусульманського права (Туніс, Марокко, Мавританія, Алжир та ін.); 2) змішана система романо-германського та англо-американського права (Кіпр, Філіппіни, ПАР, тощо); 3) змішана системи звичаєвого та англо-американського права (Гана, Бутан, Непал та ін.); 4) змішана система романо-германського, англо-американського та релігійного права (Ізраїль); 5) змішана система традиційно-звичаєвого та романо-германського права (Китай, Буркіна-Фасо, Гвінея, Екваторіальна Гвінея, Конго, Малі, Нігер, Сенегал та ін.); 6) змішана система англо-американського та мусульманського права (Бангладеш, Судан, тощо); 7) змішана система романо-германського, мусульманського та звичаєвого права (Індонезія, Йорданія, тощо); 8) змішана системи англо-американського, релігійного та звичаєвого права (Індія, Малайзія та ін.); 9) змішана система романо-германського, англо-

американського та звичаєвого права (Камерун, Вануату та ін.); 10) змішана система англо-американського, звичаєвого, романо-германського та мусульманського права (Бахрейн, Катар, Сомалі); 11) змішана система мусульманського та звичаєвого права (ОАЕ) [108]. Відмітимо, що із даною типологізацією змішаних правових систем погоджуються як вітчизняні науковці [71, с.47], так і їхні колеги із сусідніх держав [81, с.94].

Проте, у вітчизняній правовій доктрині існують й інші погляди стосовно окремих держав. Так, наприклад, рядом вітчизняних науковців правова система ОАЕ відноситься до змішаної правової системи романо-германського та ісламського права. А правова система Судану – до змішаної системи мусульманського та місцевого звичаєвого права [62, с.40].

Особливості створення та функціонування змішаних правових систем сучасності яскраво простежується у державах мусульманського права. Так, у рамках даного дослідження, ми виокремлювали дві групи держав ісламського права: 1) ортодоксальних держав мусульманського права; 2) держав, у яких певні регулювання суспільних відносин здійснюється світським (без норм шариату) та ісламським правом. Зазвичай саме держави другої групи є яскравими представниками змішаних правових систем. Так, дана група, у свою чергу, поділяється на підгрупи залежно від того, на основні якого іноземного права там розвивалось національне – за зразком англо-американського (Танзанія, Бангладеш, Малайзія), голландського (Індонезія) чи французького (Алжир, Марокко, тощо) [62, с.207].

Стосовно держав «гібридного» типу змішаних правових систем, які виокремлюються О.Ф. Скакун, то, наприклад, незважаючи на їх близькість до держав романо-германського типу (континентальної Європи), правові системи його скандинавської групи (Данія, Швеція, Норвегія, тощо) не зазнали суттєвого впливу римського права, яке на них відзначилось опосередковано. Це, передусім, проявилось у тому, що нормативний акт (закон) у них визнаний головним джерелом права. Проте у даних правових системах визнано і роль судового прецеденту як джерела права [76, с.577]. Щодо латиноамериканської

групи, то О.Ф. Скакун зазначає, що тривалий час ці держави були колоніями Іспанії та Португалії, що позначилось закріпленням у них романо-германського права. Проте, згодом, після здобуття незалежності, у них було повністю сприйнято ідеї конституційного права США, що обумовлює їх виокремлення в окрему групу. Адже приватне право у цих державах засновано на засадах романо-германського права, а публічне – англо-американського [76, с.584].

Поряд із тим, слід відмітити, що єврейська правова система, яка розглядалась раніше, і правова система сучасного Ізраїлю – це дві різні правові системи, оскільки остання має яскраво виражений змішаний характер. Через особливості історичного розвитку Ізраїлю, у його правовій системі присутні елементи, які притаманні романо-германському, англо-американському і релігійному праву [34, с.61]. Так, джерелами сучасної правової системи Ізраїлю є: 1) закони (конституційні та звичайні); 2) підзаконні акти; 3) судові прецеденти; 4) правові звичаї; 5) норми міжнародного права; 6) іудейське право [55, с.21]. Зважаючи на це, слід погодитися із думкою Д.В. Лук'янова, що іудейське право входить у правову систему сучасного Ізраїлю як одна зі його підсистем [34, с.62], а сама правова система Ізраїлю є змішаною.

Також зауважимо, що з другої половини XIX ст. до 1947 р. Індія була британською колонією [68, с.2]. А станом на сьогодні, це багатонаціональна держава, де поєднуються не тільки сотні етносів, а й численні релігії. Дані фактори суттєво відбилися на правовій системі сучасної Індії. У зв'язку із цим доцільно погодитись із думкою, що індуське право і право Республіки Індії (індійське право) – цілком різні правові системи. Адже перше – це право громади, яка сповідує індуїзм, а друге – це національна правова система. З моменту здобуття незалежності у розвитку правової системи Індії значну роль відігравали цінності індуського права, а також положення англо-американського права, що є наслідком колоніального минулого держави [62, с.40].

Таким чином, змішані правові системи є невід'ємною частиною сучасної дійсності, адже їхньому становленню сприяли історичні процеси та особливості

розвитку певних держав. Даний тип правових систем буде поширюватись і у подальшому, особливо за рахунок світських держав мусульманського права.

Висновки до розділу 2

Найвпливовішими правовими системами сучасності є романо-германська та англо-американська, які виникли у Європі. Кожна із даних мультинаціональних правових систем у своєму складі має окремі групи (підтипи), що обумовлюється історією їхнього розвитку. Суттєва відмінність між ними полягає у тому, що у рамках першої основним джерелом права є нормативний акт (закон), а у другій – судовий прецедент. При цьому, судова практика у романо-германській правовій системі розглядається як допоміжне джерело права, роль якого зростає протягом останнього часу. В англо-американській правовій системі закон («статутне» та «делеговане» законодавство) розглядається як джерело права, проте у англійській групі він має дещо обмеженіший характер, ніж в американській. Незважаючи на те, що правова доктрина відіграла суттєву роль у розвитку та становленні романо-германського права, наразі вона більше значення має у англо-американській правовій системі та активно застосовується судовою практикою.

Релігійна та традиційно-звичаєва правові сім'ї мають доволі багато спільних рис. Кожна із даних сімей сформувалась на основі релігії, традицій чи звичаїв, активно підтримувались відповідними державами, адже вони були основою для їх створення, або для їх державного ладу. Зародившись у стародавні часи, або у середньовіччі, релігії, традиції та звичаї застосовувались та продовжують використовуватись для регулювання суспільних відносин, незважаючи на свій архаїчний характер. З цією метою у нормативних актах закріплюють норми, які створені на їх основі.

Проте, на даний момент, особливо поширення набули змішані правові системи, що, передусім, обумовлюється процесами деколонізації. У зв'язку із цим правові системи постколоніальних держав зазнали суттєвого впливу

правових систем своїх метрополій, де право останніх утворило «симбіоз» з місцевим правом. Наразі існують різноманітні види правових систем, які сформувались на основі взаємодії двох чи більше правових систем (сімей).

РОЗДІЛ 3

ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПРАВОВИХ СИСТЕМ СУЧАСНОСТІ

3.1. Трансформація правових систем сучасності в умовах інформаційного суспільства та глобалізаційних процесів

З другої половини ХХ – початку ХХІ століття у світі розпочалась глобальна інтелектуальна революція, яка була наслідком розвитку науково-технічної революції і суміжної з нею глобальної соціальної революції, що призвели до зміни соціально-економічного, правового та політичного характеру епохи. Даний процес суттєво вплинув на формування інформаційного суспільства [56, с.4]. У науковій літературі під поняттям «інформаційне суспільство» розглядають якісно новий етап розвитку людства, у якому кожний член суспільства за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій може отримувати, переробляти, розповсюджувати інформацію, а держава забезпечує високий рівень інформатизації всіх галузей [54, с.131].

Крім того, у наш час глобалізація стала невід'ємною складовою сьогодення, яка суттєво впливає на всі сфери нашої життєдіяльності. У науковій літературі існують різноманітні погляди щодо трактування поняття «глобалізація». Проте, вважаємо, що особливо заслуговує на увагу думка М.Г. Хаустової, яка визначає дане поняття у двох аспектах: 1) як багатозначну, системну та різнорівневу інтеграцію існуючих у світі державно-правових, соціально-політичних та економіко-фінансових інститутів, принципів, ідей, зв'язків, політико-моральних, матеріальних та багатьох інших цінностей та відносин; 2) як безперервний, загальносвітовий процес, який сприяє уніфікації регулювання взаємовідносин, у рамках якого охоплено усі галузі суспільного життя, процеси та явища, що відбуваються у світі, результатом якого є виникнення зв'язків та взаємозалежності між його суб'єктами, для яких він може мати як негативні, так і позитивні наслідки [94, с.437].

Відмітимо, що тривалий час науковцями глобалізація розглядалась тільки як економічне явище [74, с.1]. Однак, станом на сьогодні, можна стверджувати, що вона має універсальний характер, і її вплив на собі відчувають не тільки економіка чи засоби масової інформації, а й право [49, с.35]. Це також стосується і правових систем та їх окремих елементів. Як зазначається у науковій літературі, суттєвий вплив глобалізації призводить до трансформації, модернізації та інших змін державно-правових інститутів, норм та відносин у загальносвітовому, макрорегіональному і державному рівнях, стимулювання, пришвидшення процесів універсалізації у сфері права [48, с.38]. У зв'язку із цим, рядом науковців запропоновано поняття «правова глобалізація», яке визначається як процес формування всесвітньої системи норм права, на основі яких забезпечується загальносвітова міждержавна взаємодія у різних сферах життєдіяльності суспільства, у рамках якого доволі тісно взаємодіють національне та міжнародне право [84, с.26].

Суттєвою тенденцією глобалізаційних процесів у сучасній правовій сфері є зростання значення і ролі міжнародного права (особливо його принципів та норм). Це, передусім, проявляється у цілеспрямованому розширенню сфер суспільних відносин у рамках правових систем сучасності, які підпадають під регулювання міжнародного права, а також у підвищенні формальної юридичної сили норм міжнародного права у різних правових системах світу. Таке підвищення ролі міжнародного права, наприклад, проявляється у наступному: конституціоналізації міжнародного права, визначенні його норм і принципів джерелом внутрішнього права, появі норм «м'якого» (рекомендаційного) права, а також у виробленні модельних нормативно-правових актів, тощо [49, с.36].

Поряд із тим, як вірно констатує І.Ю. Настасяк, глобалізаційні процеси суттєвою мірою призводять до змін у внутрішньому устрої правових систем, які, по суті, відображаються у всіх сферах суспільних відносин, а також безпосередньо проявляються у політико-правових процесах на міжнародному та внутрішньодержавному рівнях. Крім того, глобалізаційні процеси посилюють прозорість меж між національними правовими системами.

Відбувається обмін нормативним матеріалом – рецепція інститутів, понять, ідей, конструкцій, тощо. Доволі важливим моментом у даному аспекті є обопільне сприйняття юридичної термінології, правил правотворчої техніки, тлумачення (інтерпретації) правових норм [49, с.36].

У правовій доктрині існують різноманітні погляди для визначення оцінки впливу процесів глобалізації та рівня розвитку інформаційного суспільства на правову систему. Так, наприклад, Л.Г. Удовика таку оцінку пропонує створювати на основі наступних критеріїв: 1) індексу демократії у державах світу (англ. – The Democracy Index) [66]; 2) індексу глобальної конкурентоспроможності (англ. – The Global Competitiveness Index) [18]; 3) доповіді недержавної організації «Freedom House» «Свобода у світі» за 2018 р. (англ. – Freedom in the World) [105]. На основі результатів даних досліджень, науковцем запропоновано наступний поділ правових систем сучасності, який ґрунтується на комплексному критерії глобалізації: 1) глобалізовані – активно застосовують у національному праві міжнародно-правові норми, і активно співпрацюють з міжнародними організаціями (Швеція, Норвегія, тощо); 2) фрагментарно глобалізовані – у даних системах враховуються певні складові правової глобалізації, але ряд їх структурних елементів залишаються в незмінному вигляді (Україна, Грузія, Сінгапур, Литва, Естонія, тощо); 3) глокалізовані – функціонують на основі поєднання глобальних і локальних факторів, які відображаються у правовій системі та її елементах (Китай, Росія, Бразилія, тощо); 4) локалізовані – на дані правові системи не впливають глобалізаційні процеси, і вони, зазвичай, розвиваються всупереч глобалізаційним тенденціям (Узбекистан, Туркменістан, тощо) [83, с.25–26].

Глобалізаційні процеси істотно вплинули на розвиток правових систем сучасності, призвівши до їх трансформації, а також викликавши у них зміну інфраструктури правопорядку [49, с.36]. Варто зауважити, що у Великому тлумачному словнику сучасної української мови поняття «трансформація»

визначається як зміна, перетворення істотних властивостей, виду і форми чого-небудь [7, с.1263].

Відмітимо, що у науковій літературі особливості трансформації правової системи у рамках глобалізаційних процесів та інформаційного суспільства трактується по-різному. Так, наприклад, на думку С. Щетініна основними способами такої трансформації є правові інтернаціоналізація, інтеграція та імплементація. На думку науковця правові інтеграція та імплементація мають сприяти об'єднанню зусиль держав та міжнародних організацій спільно вирішувати основні проблеми сучасності у глобальному масштабі. Щодо правової інтернаціоналізації, то вона, на його думку є результатом загальних глобалізаційних процесів, які виникають у всіх сферах життя суспільства, а її суть він вбачає в тому, що національне право певної держави знаходиться у тісному взаємозв'язку з іншими структурними елементами правової системи. В її межах він виокремлює гармонізацію, уніфікацію та рецепцію [102, с. 7]. Проте, з його думкою не погоджується А. Бірюкова, яка припускає, що у даному контексті науковець припустився методологічної помилки, зважаючи на те, що правова імплементація та правова інтеграція є тільки функціональними ознаками глобалізації [3, с.200].

У свою чергу, Н.М. Михайленко вважає, що через дію глобалізації правові системи трансформуються внаслідок процесів, які можна передати через такі терміни, як «апроксимація», «гармонізація» та «конвергенція». Під першим терміном науковець розглядає реальний наслідок зближення правозастосування, правосвідомості та правотворчості, відповідно до його гармонізації як мети. У свою чергу, гармонізація права, на його думку, це конкретна мета, намір здійснити об'єднання, привести до загального розуміння правові інститути, практику правозастосування та правові норми. Під конвергенцією права він розглядає процес зближення, що відбувається у певних формах, і має наслідком апроксимацію права [44, с.184].

Ю.І. Настасяк, у свою чергу, стверджує, що правові системи сучасності можуть по-різному сприймати норми та принципи міжнародного права. Це,

наприклад, може відбуватись шляхом: 1) рецепції (одностороннього запозичення державою правових норм, інститутів міжнародного права); 2) уніфікації (послідовним чи одночасним введенням у правові системи однотипних норм і правил, встановлених міжнародними договорами); 3) гармонізації (цілеспрямоване зближення правових систем, утвердження у них спільних норм та інститутів, усунення суперечностей) [49, с.36].

Відмітимо, що сучасні правові системи доволі часто трансформуються через створення відповідних міжнародно-правових норм, які покликані ототожнити певні правові явища та процеси. У науковій літературі виокремлюють дві форми їх трансформації шляхом включення у них норм міжнародного права: безпосередню та опосередковану. Перша форма полягає у тому, що у конституційних чи інших актах законодавства передбачено застосування у національному праві норм міжнародного, та їх перевагу над нормами національного права. Таку форму трансформації закріплено у ст.9 Конституції України [28]. Суть опосередкованої трансформації у тому, що долученню норм міжнародного права до національного передують видання або ухвалення відповідного нормативно-правового акту в рамках національної правової системи, де визначається їх статус у національному праві (дана форма застосовується у Франції) [93, с.53].

Зважаючи на вищевказане, доволі слушною видається думка М.Г. Хаустової, яка вважає, що трансформація правових систем внаслідок процесів глобалізації проявляється у наступному:

1. Вплив глобалізаційних процесів на правову систему особливо відчутний на її функціональній складовій, а саме на певних процесах, що у ній відбуваються (правотворчість, правозастосування, правореалізація, юридична діяльність, тощо), які є складними явищами, обумовленими відповідними соціальними, економічними, політичними, етичними, релігійними факторами. У свою чергу, правові норми, які містяться у правових актах, прийняті в умовах як формального, так і змістовного аспектів, враховують особливості процесів глобалізації та інформаційного суспільства.

2. Трансформація правової системи, яка відбувається під впливом глобалізації, обумовлює істотні зміни такої надзвичайно важливої сфери, як права і свободи людини й громадянина. Тобто в умовах глобалізації відбуваються зміни в її інституційній підсистемі, внаслідок активізації людини як індивідуального суб'єкта правової системи (актуалізуються різноманітні види правових статусів особи, у мірі розвитку міжнародного права й міждержавних відносин зростає обсяг прав і обов'язків індивіда, тощо).

3. Вплив глобалізаційних процесів на правову систему відчуває на собі її нормативна підсистема, що обумовлює істотні зміни на рівні правових принципів, норм, галузей та інститутів права і законодавства.

4. Впливаючи фактично на всі структурні елементи правової системи, глобалізаційні процеси призводять до зміни у її ідеологічних складових (правовій культурі, правовій ідеології, правовій політиці, і правовій свідомості), які відіграють суттєві роль та значення у розвитку та функціонуванні правової системи [92, с.53–55].

Зважаючи на вищенаведене, слід погодитись із думкою Ю.С. Шемшученко стосовно того, що кінець ХХ – початок ХХІ століття є періодом трансформації світу у зв'язку із глобалізаційними процесами, і така трансформація суттєво вплинула на всі сфери життєдіяльності суспільства, зокрема і правову. А найбільш важливим питанням, пов'язаним з глобалізацією, він вважає питання трансформації державно-правового простору, що безпосередньо пов'язано з інтеграційними процесами правових систем [88, с.76]. Тобто, можна стверджувати, що одним із найважливіших наслідків трансформації правових систем є поглиблення інтеграційних процесів. Суть правової інтеграції полягає в об'єднанні правових елементів у системні утворення. При цьому вона має закономірний характер і більшою мірою спрямовується на трансформацію сутності правових систем. Її метою є зниження суперечностей між правовими системами, а також утворення глобальної правової системи [73, с.129, 133].

Яскравим прикладом наслідків глобалізаційно-інтеграційних процесів є створення ЄС. А наслідком функціонування даного об'єднання стало ви-

никнення особливої системи правових норм – права ЄС або європейського права [99, с.73] та утворення міждержавної правової системи. До характерних ознак правової системи ЄС у науковій літературі відносять: 1) основу її функціонування становлять установчі документи, принципи та норми міжнародного права; 2) у рамках даної правової системи діють спеціально уповноважені органи, які здійснюють нормотворчі та правозастосовні (передусім судові) функції; 3) високий рівень правової уніфікації та наявність ефективних методів правової інтеграції; 4) система права ЄС поділяється на первинне та вторинне право; 5) система джерел права ЄС має особливий характер, і у ній суттєву значимість мають установчі договори даного об'єднання; 6) у рамках даної системи діють суб'єкти міжнародного права (держави-учасники), проте у ній існує пріоритет дії норм права ЄС над нормами їхнього національного права [79, с.286].

Беручи до уваги вказане, слід погодитись із думкою, що право ЄС, яке сформувалось внаслідок глобалізаційно-інтеграційних процесів у Європі, суттєво впливає на національні правові системи держав-членів ЄС, більшість із яких належать до романо-германського типу правових систем. Так, усі правові системи держав-членів ЄС сьогодні засновані на єдиних засадах – загальних принципах права ЄС, за якими визначено верховенство та пряму дію. Йдеться про такі принципи, як дотримання основних прав людини, юридична визначеність, пропорційність, тощо. Численні норми права ЄС (передусім у таких галузях, як митне, трудове, адміністративне, фінансове право) інкорпоровані у відповідні галузі всіх національних правових систем держав-членів ЄС. Саме у зв'язку із цим у даних правових системах є значна кількість подібних норм. При цьому, головним результатом впливу права ЄС на правові системи держав-учасниць даного об'єднання, у яких історично склалось романо-германське право є їх гармонізація та уніфікація [99, с.73].

Поряд із тим, доволі яскраво спостерігається вплив глобалізаційних процесів та особливостей функціонування інформаційного суспільства на трансформацію романо-германської та англо-американської правових систем, а

вірніше на їх зближення [49, с.36; 73, с.133]. Подібна взаємодія між даними правовими системами обумовлена тим, що у переважній більшості держав (особливо членів ЄС), у яких функціонують англо-американське та романо-германське право, історично вкоренились традиційні цінності західної демократії, схожа правова культура культури, у них наявний високий рівень розвитку економічної та соціально-політичної сфер суспільства, тощо [49, с.36].

Як вірно зауважує М.Г. Хаустова, у зв'язку із трансформацією романо-германської правової системи у ній намітилась тенденція фактичного, а частково і юридичного визнання судового прецеденту як джерела права, причому не тільки на рівні національних правових систем, але й у рамках всього права ЄС. Подібна ситуація і у ряді держав англо-американської правової системи, де суттєво зросла роль закону (статуту) [88, с.81; 92, с.55].

Доцільно відмітити, що суттєвим фактором зближення англо-американської і романо-германської правових систем був вступ Великої Британії (осердя англосаксонського права) до лав ЄС. У науковій літературі вірно констатують, що зближення даних правових систем також відбувається через інтервенцію закону та нормотворчої техніки до англо-американського права та підвищення значення судово-прецедентної практики у романо-германському праві. Завдяки такому зближенню у правових системах сучасності з'являються ознаки спільності та уніфікованості. Крім того, спільні тенденції розвитку романо-германської й англо-американської правових систем проявляються і у зростанні кількості та посиленні ролі міжнародних договорів, уніфікацію правового регулювання під впливом міжнародних стандартів [49, с.36].

Також у зв'язку із глобалізаційними процесами та під дією інформаційного суспільства, спостерігаються трансформації й у структурі джерел релігійної та традиційної правових сімей. Зокрема закони, уніфіковані правові норми, нормативні договори все більше підсилюють свої позиції в структурі джерел систем, які входять до даних правових сімей [88, с.81]. Це, наприклад, спостерігається у державах мусульманського права. Адже, щоб належно

інтегруватись у світові глобалізаційні процеси та посилювати свої міжнародні позиції, вони повинні замінити архаїчні способи регламентації суспільних відносин на більш сучасні та впроваджувати у національні правові системи сучасні правові інститути та способи регулювання правовідносин (передусім у фінансово-економічній, торгово-інвестиційній та судовій сферах).

Зважаючи на вказані вище тенденції щодо трансформації та зближення правових систем сучасності, вірною видається думка Є.М. Трикоз, яка стверджує, що у сучасний період виокремлюють дві глобальні правові сім'ї – «західного права» та «східного права». У першу входять романо-германська та англо-американська правові системи, які засновані на ідеях автономії особистості, справедливості і рівності [81, с.92]. При цьому, відмітимо, що незважаючи на процедуру виходу Великої Британії з ЄС, яка ймовірно завершиться 31 січня 2020 року [70, с.219], вважаємо, що у подальшому подібні зв'язки між романо-германською та англо-американською правовими системами будуть зростати, і у подальшому вони остаточно будуть розглядатись у рамках глобальної правової сім'ї західного права, яка, певною мірою, буде схожою на правову систему ЄС.

Таким чином, на даному етапі розвитку суспільства спостерігаються суттєві трансформаційні процеси правових систем сучасності, які є наслідками глобалізації та впливу інформаційного суспільства. Їхніми характерними наслідками є зближення та взаємодія сучасних правових систем.

3.2. Правова система України у контексті світових та регіональних викликів

Виникнення, становлення і функціонування правової системи України відбувається не просто у суспільстві, а у конкретному соціально-культурному середовищі. При цьому у рамках даної системи акумулюється правовий досвід українського народу, а також відображається вплив права і правових культур інших народів, які у зв'язку з конкретними історичними обставинами створю-

вали різні моделі правового впливу і регулювання, а також вносили ті юридичні чинники, що стали причиною правового розвитку українського народу і призводили до структурно-нормативних змін у правовій системі України. У науковій літературі правову систему України розглядають як національну правову систему з відповідними соціально-юридичними межами правового впливу і правового регулювання на суспільство, розвиток та функціонування якої відбувається у визначених політико-географічних (територіально-державних) кордонах України та вирізняється унікальними історико-правовими і етнографічно-культурними особливостями [45, с.27].

Культурно-державні корені України сягають часів Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Козацько-Гетьманської держави [10, с.479]. При цьому, самобутність правової системи України зумовлена відповідними історичними факторами: 1) зв'язком з Руською правдою (історико-правовою пам'яткою часів Київської Русі, яка діяла тривалий період на українських землях); 2) впливом Литовсько-Польського права; 3) державно-правовим досвідом часів Козацько-Гетьманської держави; 4) входженням українських земель протягом ХІХ–ХХ ст. до складу інших державних держав (Російської та Австро-Угорської імперій, згодом Польщі, Чехословаччини та ін.); 5) політико-державотворчими процесами у період Української національної революції на початку ХХ ст.; 6) перебування України у складі Радянського Союзу; 7) зародженням та розвитком національної правової системи [62, с.53].

Відмітимо, що наразі розвиток сучасної правової системи України відбувається під впливом процесів глобалізації та в умовах реформування (хоч і не завжди успішного) її структурних елементів. У науковій літературі на даний момент виокремлюють наступні її характерні ознаки: 1) через активне формування її структурних елементів (у зв'язку із реформуванням) постійно видозмінюється та розвивається взаємодія між ними; 2) у ній відбувається створення механізму самоорганізації, який повинен зосередити суспільні зусилля на бажаному для неї стані рівноваги; 3) наразі відбувається поступове приведення вітчизняної правової системи у відповідність до міжнародних

стандартів, передусім – європейських, що характеризується утвердженням у ній принципів громадянського суспільства та правової держави; 4) правове регулювання у ній відбувається згідно із визнаними міжнародно-правовими принципами та нормами; 5) створенням у її рамках нових інститутів і галузей права та законодавства, а також виникненням комплексних інститутів законодавства; 6) наразі у ній спостерігається урізноманітнення зовнішніх форм права, що забезпечує її динамічність [79, с.287].

Міркування переважної більшості науковців схиляється до того, що національна правова система України належить до романо-германського типу [2, с.124; 31, с.25; 55, с.19; 63, с.76; 79, с.287]. Ми розділяємо дану позицію, і вважаємо, що наразі вітчизняна правова система належить до групи (підтипу) новітніх романо-германських правових систем, який ми виокремили у підпункті 2.1. даної роботи (додаток Б). Крім того, її приналежність до романо-германського права обумовлюється наступними ознаками: 1) домінуючою роллю нормативних актів у системі джерел права (Конституції та Законів України); 2) її норми права мають загальний характер; 3) у її рамках суттєво кодифіковані основні галузі права (при цьому вагомий рівень кодифікації властивий як матеріальному, так і процесуальному праву); 4) поділом права на приватне і публічне [62, с.53]. Поряд із тим у науковій літературі існують й інші погляди, зокрема, що правова система України належить до слов'янської, східноєвропейської чи євразійської правової сім'ї [87, с.24].

Загалом українська правова традиція є сформованим протягом тривалого періоду, унікальним явищем, і їй вдалось зберегти свою своєрідність і самобутність, незважаючи на всі державно-політичні та соціально-економічні катаклізми, яка відбувались та відбуваються в історії нашої держави [87, с.31]. Проте, національна правова система суттєво відчуває вплив основних тенденцій, які спостерігаються у правових системах сучасності. Передусім це стосується глобалізаційно-інтеграційних процесів. Проте, неможливо не зазначити, що особливим фактором, який у наш час впливає на розвиток національної правової системи є збройний конфлікт, який відбувається на сході

нашої держави, і загрожує територіальній цілісності та суверенітету України. У рамках даного конфлікту Російська Федерація, яка спочатку анексувала Крим, створила і використала збройні антиурядові формування проти України, якими вчинила військову інтервенцію на сході України [67, с.372], яка продовжується і у даний час. Зважаючи на це, перед суб'єктами, які суттєво впливають на розвиток національної правової системи (передусім парламенту, як законотворчого органу та уряду), стоїть завдання, щоб будь-які їхні кроки (заходи), які матимуть вплив на дану систему, були детально проаналізовані перед їх запровадженням та реалізацією, і мали позитивний ефект, зважаючи на загрозу національної державності.

Станом на сьогодні, можна констатувати, що глобалізація справляє суттєвий вплив на всі елементи правової системи України. Передусім на нормативно-правову базу України, у якій внаслідок дії глобалізаційних процесів та інших регіональних викликів виникли цілі галузі й інститути права та законодавства, такі як космічне, екологічне, інформаційне, інвестиційне та екологічне право, кримінально-правові інститути боротьби із хакерством, торгівлею людьми та людськими органами, незаконною трансплантацією, військовими злочинами, методам ведення «гібридної» війни, тощо [90, с.58].

Під впливом глобалізаційних процесів у правовій системі України виникають і нові джерела права, до яких науковці відносять правові позиції Конституційного Суду України (відповідно до діючого Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017 року № 2136-VIII [65] ними є висновки і рішення), правовий звичай та ділові узвичаєння, модельне законодавство, тощо [90, с.58]. На думку В. Овчаренка правові позиції КСУ за своєю правовою природою є специфічними джерелами права [50, с.71]. При цьому для них, як джерел права характерним є те, що: 1) у них відображається державна воля; 2) вони мають загальнообов'язковий характер; 3) у них вбачаються певні нормативні орієнтири [17, с.81–82]. Крім того, правові позиції КСУ доволі часто застосовується в актах органу конституційної юрисдикції, що проявляється у посиланнях на відповідні рішення та висновки КСУ. Зважаючи

на це, правові позиції КСУ певною мірою можна зіставити із «ratio decidendi» (юридичним обґрунтуванням) судових рішень, які являють собою зміст судового прецеденту в англо-американській правовій системі [90, с.58–59].

Також, слід відмітити, що відповідно до ст. 17 Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 року № 3477-IV [64] вітчизняні суди мають право застосовувати при розгляді справ як джерело права Конвенцію про захист прав та основоположних свобод та практику ЄСПЛ. Тобто, станом на сьогодні, прецедентна практика даного суду фактично імплементується у національну правову систему [85, с.45]. Зважаючи на наведене, можна стверджувати, що у вітчизняній правовій системі відбуваються трансформаційні процеси, які властиві для інших правових систем романо-германського права, що виявляється у становленні судової практики як джерела права.

Поряд із тим, викликом сьогодення для національної правової системи є те, що перед її інститутами постає важливе завдання стосовно ефективного здійснення управління глобалізаційними процесами у національних масштабах, їх гармонізація і нейтралізація тих негативних наслідків, які вони можуть у ній викликати. Тому у даному аспекті саме право повинно виступати як інструментом глобалізації, так і засобом управління її процесами, який вбереже національну систему України від негативного впливу глобалізації [74, с.7].

Доцільно відмітити, що у рамках основних світових (суттєве зростання глобалізаційних процесів) та регіональних (євроінтеграційні процеси та збройна агресія Російської Федерації) викликів, головним орієнтиром у процесі вдосконалення національної правової системи повинен стати принцип верховенства права. Адже у провідних державах, де історично склалась романо-германська правова система, він не тільки формально задекларований, а і реально впливає на розвиток національних правових систем. Основна мета даного принципу не лише формальне забезпечення порядку, передбаченого нормативно-правовими актами, встановленими державою, а утвердження

такого правопорядку, який обмежує свавілля державної (передовсім виконавчої) влади, ставить її під контроль суспільства [87, с.31].

Крім того, зважаючи на домінуючі тенденції у розвитку провідних правових систем сучасності, основою вітчизняної правової системи повинно стати реальне забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Саме ступінь розвитку їх забезпечення перебуває в прямій залежності від зародження та генезису стійкості правової системи та її взаємодії з іншими правовими системами у контексті світових та регіональних викликів. Адже права людини є ключовою ланкою у глобалізації [90, с.60].

Неможливо не зазначити, що суттєвий вплив на розвиток правової системи України зумовило підписання Угоди від 27.06.2014 року [82], яка повністю набрала чинності з вересня 2017 р. Фактично даною Угодою було розпочато як новий етап у співпраці України та ЄС, так і у розвитку правової системи України. Як вірно з даного приводу зауважує М.Г. Хаустова, значення цієї події для нашої держави важко переоцінити, адже нею було створено реальне підґрунтя для подальших реформаційних процесів у всіх сферах життєдіяльності, які повинні забезпечити основними орієнтирами для розвитку вітчизняної правової системи європейські цінності поваги основоположних свобод та прав людини, демократії, верховенства права [85, с.43]. Адже, незважаючи на те, що, наприклад, такі цінності закріплено у приписах ст. 3 та ст. 8 Конституції України, їхня практична реалізація в Україні перебуває на доволі низькому рівні, що цілком негативно впливає на розвиток національної правової системи.

Вважаємо, що саме підписання зазначеної Угоди може спричинити модернізацію вітчизняної правової системи, якої вона потребує у контексті світових та регіональних викликів. Поряд із цим, слід погодитись із думкою М.Г. Хаустової стосовно того, що сучасна модернізація вітчизняної правової системи має бути нерозривно пов'язаною не тільки із конкретними цілями України та тенденціями глобально-інтеграційних і трансформаційних процесів, а й з масовими ідеалами буття. При цьому, модернізація правової системи

України передбачає вплив на всі її структурні компоненти: нормативну, функціональну, інституційну, ідеологічну, інфраструктурну та інші підсистеми, а також їхні складові [90, с.61].

Крім того, у рамках такої модернізації на нормотворчому рівні особливого значення також набуває публічно-правове забезпечення національних інтересів України в умовах глобалізаційних процесів, яке повинно сприяти збереженню національно-культурної ідентичності правової системи України, що досягається завдяки розробці правових інститутів і норм із урахуванням менталітету й культурно-історичних цінностей [90, с.55].

При цьому, основними напрямками правової модернізації вітчизняної правової системи, зважаючи на світові та регіональні тенденції та виклики, можуть бути: 1) здійснення заходів щодо становлення масово-суспільної правосвідомості, основу якої будуть становити почуття поваги до права та закону, гідності особи; 2) стабілізація національної системи законодавства та нормативно-правової бази, зокрема завдяки здійсненню подальшої кодифікації та удосконаленням існуючих кодексів; 3) створення ефективної судової системи, яка дійсно буде покликана захищати права та свободи громадян, забезпечення умов для її реальної незалежності; 4) формування реальної нормативної основи для інноваційного розвитку, яка буде мати не тільки декларативний характер; 5) подолання кримінальної тенденції розвитку держави та суспільства [17, с.57–58]; 7) проведення належної правової політики; 8) створення ефективної системи правоохоронних органів; 9) здійснення реальних заходів щодо подолання корупції на найвищому державному рівні, а не обмеження роботи у даній сфері створенням вагомої кількості нормативного матеріалу та правоохоронних органів, які незважаючи на затрати на їх функціонування, неефективно виконують свої функції.

Таким чином, світові та регіональні виклики та тенденції суттєво впливають на розвиток національної правової системи України. У зв'язку із ними у ній виникають новітні структурні елементи та оновлюються джерела права, а також з'являються орієнтири для її подальшого розвитку.

Висновки до розділу 3

Під впливом процесів глобалізації та інформаційного суспільства більшість правових систем сучасності зазнали трансформаційних змін, які проявляються у їхніх структурних елементах, у виникненні та розвитку у них нових джерел права та в обміні нормативним матеріалом. Глобальні правові трансформаційні процеси нерозривно пов'язані із загальносвітовими торгово-економічними та політичними процесами. Це призводить до того, що у трансформації сучасних правових систем особливо зростає роль міжнародних норм та принципів, на основі яких відбувається їх взаємодія та зближення. Під безпосередньою дією вказаних чинників відбувається зростання політико-правових інтеграційних процесів, наслідком яких є створення міждержавних правових систем, у рамках яких зникають межі між національними правовими системами. Зважаючи на це, за рівнем глобалізації правові системи можна згрупувати на глобалізовані, частково глобалізовані, глокалізовані та локальні.

На даний момент у національній правовій системі, що належить романо-германського типу, спостерігаються процеси, які спрямовані на її інтеграцію до права ЄС. Це обумовлено підписанням Угоди, яка заклала суттєву основу для модернізації правової системи України. Також на її розвиток впливають глобалізаційні процеси та загроза державності України, яка проявляється у збройній агресії Росії та анексії нею Криму. Тому при модернізації вітчизняної правової системи слід враховувати вищевказані фактори, а також історичне минуле українського народу, його культуру, правову свідомість, тощо. Проте, тільки підписання Угоди не матиме позитивного ефекту на розвиток національної системи, якщо з боку законотворчої та виконавчої влади будуть здійснюватися винятково декларативно-нормативні заходи задля формального виконання Угоди, а не буде практичного втілення її положень шляхом проведення ефективної правової політики та відповідних реформ, що матимуть реальний ефект. Для України у цьому аспекті особливо актуальним є реальне подолання корупції у всіх її проявах.

ВИСНОВКИ

У правовій системі втілюється взаємозв'язок права з структурою держави та суспільства. Наразі існує два підходи до визначення поняття «правова система»: широкий (коли її розглядають у межах багатьох чи кількох держав) і вузький (коли її розглядають у рамках однієї держави). Однак дане поняття можна визначити, як комплекс взаємопов'язаних правових явищ та засобів, які сформувались під впливом різноманітних (географічних, історичних, культурних та інших) особливостей та закономірностей розвитку суспільства, що використовуються у рамках певної держави (сукупності держав) для регулювання суспільних відносин. На даний момент відсутній єдиний критерій для типологізації (класифікації) правових систем. Однак, на основі комплексу основних структурних елементів, які входять до складу правової системи, на даний момент доцільно виокремлювати наступні її типи: англо-американський (загального права), романо-германський (континентальний), релігійний, традиційний (традиційно-звичаєвий), змішаний. Кожний із зазначених типів розділяється на окремі підтипи (групи), що обумовлюється специфічними властивостями розвитку правових систем різноманітних держав.

Основу становлення кожної правової системи сучасності формують сукупність певних історичних процесів, поєднаних із правовою культурою, мораллю та релігійним світоглядом відповідного суспільства. Романо-германська правова система сформувалась внаслідок рецепції римського права, а також під впливом канонічного права у континентальній Європі, де внаслідок систематизації (кодифікації) нормативного матеріалу закон став основним джерелом права. У зв'язку із певною ізольованістю від Європейського континенту, значно слабшим впливом римського права, власними правовими традиціями та необхідністю належного захисту прав і вольностей феодалів (які у подальшому створили буржуазію та аристократію) та інших верств населення у Англії сформувалось англійське право. У зв'язку із активною британською експансійно-колоніальною політикою дане право поступово переросло у англо-

американську правову систему. Релігійні та традиційно-звичаєві правові системи були сформовані внаслідок того, що відповідні віросповідання, правові традиції та звичаї стали підґрунтям для формування права як окремих держав, так і їх сукупностей, і вони активно підтримувались у таких державах.

Вагоме місце серед мультинаціональних правових систем сучасності посідає романо-германська, яку можна визначити як сукупність національних правових систем, які історично поєднані спільними аспектами формування (на основі рецепції римського права та під впливом канонічного права), у яких спостерігається домінування нормативно-правового акту (закону), як основного джерела права, поділ права на публічне та приватне, а також його поділ на окремі галузі, і суттєвий рівень кодифікації нормативного матеріалу. Фактично у кожній із держав романо-германського права відоме поняття «закону», який служить основним джерелом для регулювання суспільних відносин. У рамках даної правової системи судовий прецедент (практика) може розглядатись як додаткове джерело права, проте останнім часом його роль зростає через діяльність ЄСПЛ, а також у випадку тлумачення конституційних положень уповноваженими органами. На сучасному етапі у рамках романо-германської правової системи доцільно виокремлювати наступні групи (підтипи): класичну романську, класичну германську та новітню романо-германську.

Доволі поширеною у наш час є англо-американська мультинаціональна правова система, яка складає сукупність національних правових систем, що сформувались на основі англійського права, і для яких є характерним домінуюче становище судового прецеденту серед джерел права, а також процесуального права над матеріальним, і відсутність поділу права на публічне та приватне. У рамках даної правової системи варто виокремлювати дві групи: 1) англійського права; 2) американського права. Виокремлення останнього обумовлено специфікою історичного розвитку США, а також його республіканською формою правління та федеративним територіальним устроєм. Основна відмінність між даними групами полягає у тому, що у рамках американського права правило дотримання положень судових прецедентів при

розгляді аналогічних справ є менш суворою, і верховні суди штатів та держави мають право від них відходити при розгляді справ. Крім того, у рамках американської групи значно суттєвішу роль як джерела права відіграє законодавство (Конституція та закони США та окремих штатів), яке також є доволі систематизованим (кодифікованим). Зазначене надає підстави вважати, що англійська правова система є більш консервативною, ніж американська.

Релігійна та традиційна (традиційно-звичаєва) правова сім'я становлять собою сукупність національних правових сімей, які сформувались на основі релігійних догм, звичаїв та традицій, що стали основою для формування цілих держав та регулювання у них суспільних відносин. При цьому звичаї та традиції у певних державах виникали на основі морально-філософських концепцій (учень), які у наш час переросли у релігії. У кожній із цих правових сімей виокремлюють окремі групи, залежно від того, яка релігія чи у якому регіоні вони сформувались: у релігійній – мусульманського, іудейського, індуського та канонічного права, у традиційно-звичаєвій – традиційну (далекосхідну) та африканську (звичаєву). Дані правові сім'ї відзначаються наявністю великої кількості архаїчних норм, а також своєї консервативністю та повільною динамічністю у розвитку. При цьому, незважаючи на застарілість, релігійні норми, правові традиції і звичаї продовжують широко застосовуватись у наш час у приватно-особистісних відносинах та закріплюються у актах законодавства (особливо норми шаріату у ортодоксальних мусульманських державах та звичаї – у держав Африки).

Зважаючи на архаїчність релігійної та традиційно-звичаєвої правових сімей, у рамках яких, на даному етапі, проблематично повністю врегулювати сучасні суспільні відносини, а також у зв'язку із активними деколонізаційними світовими процесами, доволі суттєво зростає кількість змішаних правових систем. Такі правові системи сформувались внаслідок насильницького впровадження іноземного права, або внаслідок рецепції правої системи чи трансплантації її окремих елементів. У даних правових системах активно взаємодіють структурні елементи двох (або більше) правових сімей (систем).

Серед змішаних правових систем, відповідно до того, які мультинаціональні правові системи її утворили, виокремлюють дві групи: «гібридну» (полягає у поєднанні романо-германського та англо-американського права) та плюралістичну. Вважається, що у подальшому кількість правових систем змішаного типу буде тільки зростати, особливо через реформування у регулюванні окремих правових відносин у державах мусульманського права та глобалізаційно-інтеграційні процеси сучасності.

Трансформацію правових систем під впливом інформаційного суспільства та глобалізаційних процесів можна визначити як основний шлях розвитку правових систем сучасності, який характеризується їх зближенням, істотними змінами у їхній інфраструктурі, що проявляється у виникненні та зміні принципів, норм, галузей та інститутів права і законодавства, ідеологічних складових. Особливу роль у трансформаційних процесах належить взаємодії правових систем та зростанню ролі міжнародного права, норми та принципи якого ними може сприйматись шляхом рецепції, уніфікації та гармонізації. Внаслідок дії глобалізаційних процесів та інформаційного суспільства суттєво підвищується рівень політико-правової інтеграції, яка призводить до створення міждержавних правових систем і у подальшому може призвести до зародження єдиної глобальної правової системи.

Правовій системі України притаманні всі ознаки приналежності до романо-германського типу. На сучасному етапі у її розвитку відбиваються світові глобалізаційні та євроінтеграційні процеси, а також військова агресія Російської Федерації проти України. У зв'язку із підписанням Угоди з'явився шанс на суттєву модернізацію вітчизняної правової системи, у якій повинні втілюватись основні міжнародні принципи та стандарти, європейські демократичні цінності, що ґрунтуються на повазі до прав і свобод людини та реального втілення верховенства права у діяльності всіх державних органів. Проте у рамках модернізації національної правової системи слід враховувати особливості історичного розвитку України, а також менталітет та культурно-ідеологічну сферу українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1а. Багрій Ю. Правові системи сучасності у контексті глобалізаційних світових процесів. *Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді*: збірник матеріалів III Міжнародної наукової студентської конференції, м. Тернопіль, 15 травня 2019 року. Тернопіль, 2019. С.12-15.

1б. Багрій Ю.М. Правова система України у контексті світових та регіональних викликів. *Правотворчість та правозастосування у демократичній державі: теорія і практика*: збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції «Актуальна юриспруденція», м. Київ, 3 жовтня 2019 року. Тези наукових доповідей. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2019. С.9-12.

1в. Багрій Ю.М. Еволюція правових систем світу: періодизація становлення і розвитку. *Тенденції реформування правової системи України і країн світу: правовий, психологічний та соціокультурний аспекти*: збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції, м. Тернопіль, 5-6 листопада 2019 року. Тези наукових доповідей. Т., 2019. С. 14-16.

1. Бергман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования. Пер. с англ. 2-е изд. М.: Изд-во МГУ: Издательская группа ИНФРА-М: НОРМА, 1998. 624 с.

2. Білозьоров Є.В. Джерела права в державах континентального і загального права: проблеми їх детермінації. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія: Економіка і право. 2013. № 22. С. 120–127.

3. Бірюкова А. Трансформація національної правової системи в умовах глобалізації. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 5. С. 198–202.

4. Бондаренко Є.І. Особливості прецедентного права США. *Часопис Київського університету права*. 2011. №4. С. 64-68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2011_4_18.

5. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. 2-е вид. перероб. й доп. К.: Центр учбової літератури, 2008. 730 с.
6. Вакарюк Л. Норма права та правовий режим: співвідношення. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 171–176.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
8. Вороніна М.А. Феномен японської правової системи. Характеристика та особливості. *Право та інноваційне суспільство*. 2016. № 1. С. 81-89. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pric_2016_1_14.
9. Гартман М. Проблеми розуміння єврейської правової системи та основні її ознаки. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 9. С. 109–115. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2016_9_21.
10. Гелей С.Д., Рутар С.М. Політико-правові системи світу: Навч. посіб. К.: Знання, 2006. 668 с.
11. Губанов О.О. Правова доктрина як джерело права в межах романо-германської, англосаксонської та релігійно-традиційної правової сім'ї: порівняльна характеристика. *Право і суспільство*. 2015. № 6. С. 9–14.
12. Єрмакова Г.С. Англіканство Великої Британії та її окремий статус в Європейському Союзі: пошук причинно-наслідкових зв'язків. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. 2015. № 6. Т. 1. С. 16–19. URL: http://www.lj.kherson.ua/2015/pravo06/part_1/5.pdf.
13. Завгородня В.М. Англо-американська правова сім'я: лекція. URL: https://elearning.sumdu.edu.ua/free_content/lectured:5b2831b7829c350914a2a7d0abc7725bebadc38/latest/content-20180114202751.pdf (дата звернення 19.12.2018 року).
14. Завгородня В.М. Мусульманське право: лекція. URL: https://elearning.sumdu.edu.ua/free_content/lectured:2152a7c3b4a502c48a0671f5ef1ef40f4ea3be55/20180114223639/content-20180114223639.pdf (дата звернення 24.12.2018 року).

15. Завгородня Ю.С. Сім'я звичаєвого права: загальна характеристика. *Право і суспільство*. 2017. № 1. С.14–18. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2017/1_2017/part_1/5.pdf.
16. Захарова М. В. Сравнительное правоведение: вопросы теории и практики: монография. М.: Проспект, 2013. 160 с.
17. Зорькин В.Д. Право в условиях глобальных перемен: монографія. М.: Норма, 2013. 496 с.
18. Индекс глобальной конкурентоспособности (информация об исследовании). URL: <https://gtmarket.ru/ratings/global-competitiveness-index/info> (дата звернення 29.12.2018 року).
19. Ісаков В. Система права та правова система: історико-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. №2. С. 12–16. URL: http://lsej.org.ua/2_2015/3.pdf.
20. Кафтя А.А. Поняття «правова система»: генезис наукових поглядів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. № 6-1. Т.1. С.36–39.
21. Качур В.О. Велика хартія вольностей 1215 р. та її вплив на формування фундаментальних цінностей європейської правової культури. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 5. С.30–33. URL: http://www.pap.in.ua/5_2015/9.pdf.
22. Кашанина Т. В. Структура права: монографія. М.: Проспект, 2013. 584 с.
23. Квятовська Б.І. Особливості судового прецеденту в англо-саксонській та романо-германській правових сім'ях (порівняльний аналіз). *Теорія і практика правознавства*. 2013. № 1. С. 1–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_1_3.
24. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права: підручник. К.: Кондор, 2006. 477 с.
25. Колодяжна В.В. Історія формування та сучасний стан романо-германської правової сім'ї. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2013. № 1. С.46–53.

26. Кольбенко А. Передумови прийняття та зміст Вестмінстерського статуту 1931 р. Утворення Британської співдружності націй. *Вісник Львівського університету*. Серія: Юридична. 2014. № 59. С.87–91. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/law/article/view/314/309>.

27. Конвенція про захист прав та основоположних свобод людини від 04.11.1950 року: ратифікована Законом України від 17.07.1997 року № 475/97-ВР. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення 23.12.2018 року).

28. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 28.11.2019 року).

29. Кормич І.А. Історія вчень про державу і право: Навч. посібник. К.: Правова єдність, 2009. 312 с.

29а. Кравчук М. Правова система США. К.: Нора-Друк, 2004. 136 с.

29б. Кравчук М. В. Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти): Навч. посіб. для студ вищ. навч. закл. 3-є вид., змін. й доп. Тернопіль: Екон. Думка, 2016. 420 с.

29в. Кравчук М.В. Сучасна методологія пізнання юриспруденції. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 12. С.114-118.

30. Кравчук М.В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: навч. посіб. 3-тє вид., змін. й доп. Тернопіль: Карт-бланш, 2002. 247 с.

31. Кучук А.М., Завгородня Ю.С. Юридична компаративістика: навч. посіб. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 112 с.

32. Латигіна Н.А. Іслам: шлях крізь століття: монографія. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. 360 с.

33. Лисенков С.Л. Загальна теорія держави і права: навч. посібник. К.: Юрисконсульт, 2006. 355 с.

34. Лук'янов Д.В. Джерела іудейського права та сучасне право Ізраїлю. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 3. С.56–63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2013_3_9.

35. Лук'янов Д.В. Загальна характеристика іудейського права *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2013. № 22. Т.1. Ч.1. С. 50–52. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/1195> .

36. Лук'янов Д.В. Ісламське право: ознаки та тенденції розвитку *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3-2. С. 40–43. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/5224/1/Lukianov_40_43.pdf.

37. Лук'янов Д.В. Поняття «правова сім'я» в порівняльно-правових дослідженнях: методологічне значення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2013. № 6-1(2). С. 238–241.

38. Лук'янов Д.В. Правова система як предмет порівняльно-правових досліджень: характеристика за теорією систем. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 2. С. 27–35.

39. Лук'янов Д.В. Релігійні правові системи в сучасному світі. Х.: Право, 2015. 352 с.

40. Лук'янов Д.В. Сучасні погляди на проблему класифікації та типології правових систем. *Порівняльне правознавство*. 2012. № 3-4. С.56–62.

41. Луць Л.А. Типологізація сучасних правових систем світу: Відкрита лекція. Київ, Сімферополь: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України; Логос, 2007. 298 с.

42. Макарчук В.С. Велика хартія вільностей (1215 р.): ідеї, придатні для сучасності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2015. № 825. С. 258–261. URL: http://science2016.lp.edu.ua/sites/default/files/Full_text_of_%20papers/vnulpurn_2015_825_44.pdf.

43. Марущак О.А., Шванська А.О. Особливості визначення сутності та співвідношення правової системи та правової сім'ї. *Право і суспільство*. 2017. № 6-2. С.29–34.

44. Михайленко Н. М. Трансформація національних правових систем в умовах глобалізації (проблеми теорії). *Известия ТулГУ. Экономические и*

юридические науки. 2014. № 3-2. С. 183-187. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/transformatsiya-natsionalnyh-pravovyh-sistem-v-usloviyah-globalizatsii-problemy-teorii>.

45. Мірошніченко І.М. Поняття «правова система України» у співвідношенні із категорією правова система в контексті генезисної структури правових систем. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 4. С. 24–27. URL: http://lsey.org.ua/4_2015/6.pdf.

46. Молдован В.В., Молдован А.В. Судоустрій. Україна, Велика Британія, Російська Федерація, США, ФРН, Франція. Судові органи ООН: Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 364 с.

47. Мягков Г. Magna Carta Libertatum в поле российской науки: зарождение традиции изучения. *Вестник экономики, права и социологии*. 2015. № 2. С. 134–139. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/magna-carta-libertatum-v-pole-rossiyskoj-nauki-zarozhdenie-traditsii-izucheniya>.

48. Нерсесянц В.С. Процессы универсализации права и государства в глобализирующемся мире. *Государство и право*. 2005. №5. С.38–47. URL: <https://www.twirpx.com/file/692195/>

49. Настасяк І.Ю. Взаємодія сучасних правових систем світу в умовах глобалізації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2014. № 7. С. 35–37.

50. Овчаренко В. Правові позиції Конституційного Суду України: поняття, суть і можливості перегляду (продовження). *Вісник Конституційного Суду України*. 2013. №6. С.61–72. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vksu_2013_6_17

51. Осакве К. Сравнительное правоведение в схемах. М. 2002. 368 с.

52. Папенко Н., Загородній Г. Колоніальне протистояння Великої Британії та Німеччини в другій половині XIX століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Історія. 2012. № 113. С.35–38. URL: http://papers.univ.kiev.ua/1/istorija/articles/papenko-n-zagorodny-h-olonial-confrontation-of-great-britain-and-germany-in_19051.pdf.

53. Петришин О. Порівняльне правознавство у таблицях : навч. пос. для юрид. вищ. навч. закладів та ф-тів. Х.: Право, 2016. 164 с.

54. Петрухно Ю.Є. Інформаційне суспільство: поняття, основні складові, характеристика. *Вісник Одеського національного університету. Сер. : Бібліотекознавство. Бібліографознавство. Книгознавство.* 2014. № 1. Т. 19. С. 127–133. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_bbk_2014_19_1_14.

55. Піх Ю.А. Характерні риси сучасних релігійних систем. *Митна справа.* 2015. № 5 (101). Ч. 2. С.19–23.

56. Пожуєв В.І. Проблеми інформатизації суспільства в трансформаційних умовах. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії.* 2008. № 34. С.4–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpvgvzdia_2008_34_3.

57. Полатайко І.В. Втілення правової ідеології у правових системах сучасності: теоретико-правова характеристика: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. ПВНЗ «Університет Короля Данила». Івано-Франківськ, 2018. 193 с.

58. Полатайко І.В. Втілення та розвиток засад правової ідеології у правовій системі Англії. *Право і суспільство.* 2017. № 3. Ч. 2. С. 11–15. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2017/3_2017/part_2/5.pdf.

59. Полатайко І.В. Особливості форм втілення правової ідеології у правових системах та правових сім'ях сучасності. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.* Серія: Право. 2016. № 2. С. 65–69.

60. Полатайко І.В. Формування правової ідеології романо-германської правової сім'ї в Античну добу та у період Середньовіччя. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.* Івано-Франківськ. 2017. № 3 (15). С. 88–96. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2017/09/14.pdf/>

61. Полонка І.А. Рівень нормативності в правових системах світу: порівняльно-правових підхід. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* Серія: Юридична. 2012. № 4. С. 537–546. URL: http://www2.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsvy/04_2012/12piappp.pdf.

62. Порівняльне правознавство: підручник / за заг. ред. О.В. Петришина. Х.: Право, 2012. 272 с.
63. Порівняльне правознавство (правові системи світу): монографія / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. К.: Парламентське вид-во, 2008. 488 с.
64. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 року № 3477-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення 01.10.2019 року).
65. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 року № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19> (дата звернення 01.10.2019 року).
66. Рейтинг стран мира по уровню демократии (информация об исследовании и его результаты). URL: <https://gtmarket.ru/ratings/democracy-index/info> (дата звернення 29.12.2018 року).
67. Репецький В.М. Застосування міжнародного гуманітарного права у збройному конфлікті України. *Науковий вісник Львівської комерційної академії*. Серія: Юридична. 2015. № 2. С. 368–373. URL: http://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/11/nvlkau_2015_2_38.pdf.
68. Республика Индия. Страновая аналитическая справка: подготовлена отделом МНТИС ГУ «БелИСА» (июнь 2016 года). URL: http://www.scienceportal.org.by/upload/2016/Biblio/India_12.07.pdf (дата звернення 26.12.2018 року).
69. Рожко В.В. Особливості іудейського (єврейського) права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 4. С. 84–97. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvlduvs_2014_4_12.
70. Рудак Т.В. Брексіт – процедура виходу Великобританії зі складу ЄС. *Проблема формування національної правової системи України та її адаптація до європейського права*: зб. наук. ст. за матеріалами міжн. наук. конф., м. Івано-Франківськ, 5-6 травня 2017 р. Івано-Франківськ, 2017. С.218–220. URL: <http://iful.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/05-06.05.2017-Problemy-formuvannya-natsionalnoi-pravovoi-systemy-Ukrai-ny.pdf>.

71. Саміло Г.О. Змішані правові системи: проблеми класифікації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2015. № 33 (1). С. 46–49. URL: http://www.visnyk-juris.uzhnu.uz.ua/file/No.33/part_1/14.pdf.

72. Саміло Г. О. Особливості правових систем сучасних африканських держав. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 1. С. 21–23. URL: http://eir.zntu.edu.ua/bitstream/123456789/1864/1/Samilo_The_peculiarities_of_the_legal.pdf.

73. Сидоренко О.О. Вплив правової інтеграції на правові системи. *Європейська інтеграція в контексті сучасної геополітики*: зб. наук. ст. за матеріалами наук. конф., м. Харків, 24 травня 2016 р. Харків, 2016. С. 129–136. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/11273/4/Sidorenko_129-136.pdf.

74. Сидоренко О.О. Правова система України в контексті глобалізації. *Теорія і практика правознавства*. 2016. № 1. С. 1–9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2016_1_6.

75. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: Алерта, 2011. 520 с.

76. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Пер. з рос. Харків: Консул, 2001. 656 с.

77. Тарасов М. Ю. Характеристика романо-германської правової системи. *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права*: зб. наук. ст. за матеріалами I Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М.В. Яновського і В.С. Семенова, Харків, 27 листоп. 2015 р.: у 2 ч. Харків, 2015. Ч. 2. С.410–413.

78. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. 2-ге вид., перероб і допов. К.: Юрінком Інтер, 2008. 688 с.

79. Теорія держави та права: навч. посіб. / за заг. ред. С.Д. Гусарева, О.Д. Тихомирова. К.: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.

80. Тополь Ю.О. Правові системи сучасності: поняття та проблеми класифікації. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. № 4. С. 27–34.

81. Трикоз Е.Н. Гибридные правовые системы и их место в смешанном правовом семействе. *Вестник Университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА)*. 2017. № 4. С. 91–97. URL: http://vestnik-msal.ru/articles/article_103528.html.

82. Угода про Асоціацію між Україною з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 року: ратифіковано Законом України від 16.09.2014 року № 1678-VII. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення 01.01.2019 року).

83. Удовика Л.Г. Глобалізація як критерій типології національних правових систем. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. № 72. С. 21–27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2014_72_6.

84. Хаустова М.Г., Ждан М.Д. Правова глобалізація: поняття, риси, види. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія: Право. 2013 № 16 (1082). С.25–30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPR_2013_1082_16_7.

85. Хаустова М.Г. Міжнародні стандарти в контексті євроінтеграційних процесів в Україні. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 2. С. 43–53. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2017_2_6.

86. Хаустова М.Г. Многообразие правовых систем современности. *Legea si viata* (Республіка Молдова). 2014. № 5-3. С.122–128.

87. Хаустова М.Г. Правова система України серед правових систем сучасності. *Проблеми законності*. 2013. № 123. С. 23–33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2013_123_5.

88. Хаустова М.Г. Правова трансформація: теоретичний аспект. *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права*: зб. наук. ст. за матеріалами II Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М.В. Яновського і В.С. Семенова,

Харків, 21 листоп. 2016 р.: у 2 ч. Харків, 2016. Ч. 1. С. 75–87. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/11887/1/Haustova.pdf>.

89. Хаустова М.Г. Правовая карта мира: виды правовых систем. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. №3. С. 24–29. URL: http://lsej.org.ua/3_2017/7.pdf.

90. Хаустова М. Г. Проблеми і перспективи розвитку правової системи України в умовах глобалізації. *Вісник Національної академії правових наук України*: зб. наук. пр. Харків, 2014. № 1. С. 54–64. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6467/1/Haustova_54.pdf.

91. Хаустова М.Г. Проблеми класифікації правових систем. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2. С. 53–65.

92. Хаустова М.Г. Теоретичні та правові основи трансформації правової системи України в умовах глобалізації. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. №4. С. 52–56. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/10127/1/Haustova_52_56.pdf.

93. Хаустова М.Г. Феномен глобалізації та плюралізм її інтерпретації. *Форум права*. 2013. № 4. С.430–440. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_4_73.

94. Цветкова Ю. До питання про поділ романо-германської правової сім'ї на підсім'ї. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Юридичні науки. 2011. № 86. С. 60–63.

95. Чернецька О.В., Шилінгов В.С. Право Англії як класична модель прецедентного права. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 4. С.348-352. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2015_4_80.

96. Чиркин В.Е. Глобальные правовые системы, правовые семьи и их классификация. *Право. Журнал Высшей школы экономики*. 2017. № 4. С. 18–30. URL: <https://law-journal.hse.ru/data/2017/12/29/1160719026/чиркин.pdf>.

97. Членский состав в Организации Объединенных Наций. URL: <https://www.unov.org/unov/ru/faq.html> (дата звернення 15.12.2018 року).

98. Шагалиев Д.А. Исламские течения и группы: Учебное пособие. Казань, 2015. 336 с.

99. Шаганенко В.П. Особливості системи права у романо-германській правовій сім'ї. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С.71–74. URL: http://www.pap.in.ua/2_2013/Shahanenko.pdf.

100. Шелестов К. О. Типологізація правових систем: загальноцивілізаційні та правові критерії. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № 48. С. 90–95.

101. Шишков В.В. Британская империя как национально-институциональная имперская система и ее стратегии по отношению к перифериям. *Социум и власть*. 2014. № 3. С.52–57. URL: <https://cyberleninka.ru/search?q=%D1%88%D0%B8%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%B2+%D0%B2%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B9>.

102. Щетинин С. А. Правовая глобализация: понятие и основные формы: теоретико-методологические аспекты: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Рост. юрид. ин-т МВД РФ. Ростов-наДону, 2009. 24 с. URL: <http://lawtheses.com/pravovaya-globalizatsiya-ponyatie-i-osnovnye-formy>.

103. Юридичний словник / за ред. В.Г. Гончаренка. К.: Форум, 2005. 473 с.

104. Burton Jn. The sources of Islamic law. Islamic theories of abrogation. Edinburgh University Press, 1990. 232 p. URL: <http://www.almuslih.org/Library/Burton,%20J%20-%20The%20Sources%20of%20Islamic%20Law.pdf>.

105. Freedom in the World 2018. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2018> (дата звернення 29.12.2018 року).

106. Glenn H. P. Legal Tradition of the World: Sustainable Diversity in Law. Oxford, 2000. 371 p. URL: <https://global.oup.com/academic/product/legal-traditions-of-the-world-9780199669837?cc=ca&lang=en&>

107. Husa J. Legal families. Library of Congress Cataloguing in Publication Data. Elgar encyclopedia of comparative law / edited by Jan M. Smits. Edward Elgar Publishing, 2008. P. 382–392.

108. Official site of JuriGlobe (World Legal Systems Research Group). URL: <http://www.juriglobe.ca/eng/sys-juri/class-poli/sys-mixtes.php> (дата звернення 27.12.2018 року).

109. Palmer V. *Mixed Jurisdictions Worldwide: The Third Legal Family*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 516 p.

110. Souaiaia Ahmed E. *Contesting justice: women, Islam, law, and society* / Ahmed E. Souaiaia. State University of New York Press, 2008. 196 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/285047140_Contesting_Justice_Women_Islam_Law_and_Society_by_Ahmed_E_Souaiaia.

111. The Constitution of the United States. URL: <https://www.usconstitution.net/const.pdf> (дата звернення 24.12.2018 року).

112. Wigmore J. H. *A Panorama of the World's Legal Systems*. Saint Paul: West Pub. Co. 1928. 1206 p. URL: <https://archive.org/details/WigmoreJH1928PanoramaWorldsLegalSystems1/page/n3>.

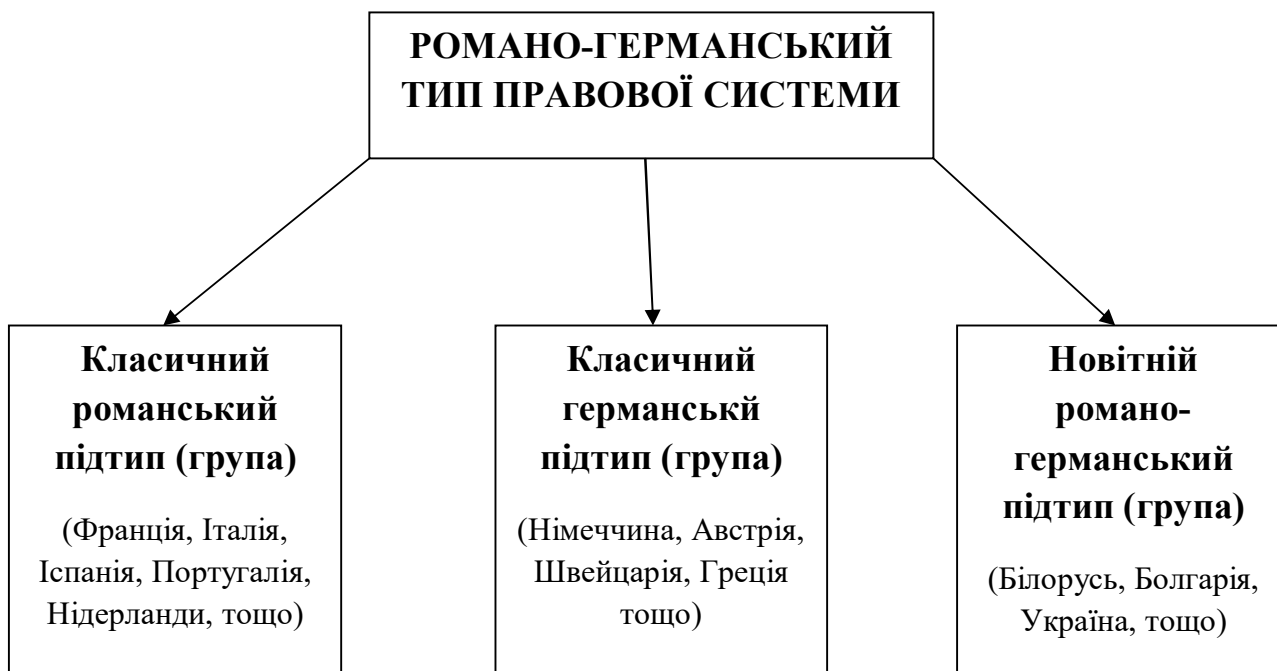
Додаток А

Схема класичного поділу романо-германського типу правової системи на підтипи (групи)

Додаток Б

**Схема запропонованого на основі проведеного дослідження
поділу романо-германського типу
правової системи на підтипи (групи)**

Додаток В

Схема запропонованого на основі проведеного дослідження поділу мусульманської правової системи

